

ΤΟ ΣΙΝΑΦΙ

Συλλογικό εργαστήριο μαρμαροτεχνίας
στην Τήνο.

Βαφειάδου Μαρίνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α

Η ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

7

ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ

15

Ο ΠΥΡΓΟΣ

25

ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟ ΚΑΙ Ο ΤΕΧΝΙΤΗΣ

37

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

53

ΣΤΑΔΕΙΑ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ

61

ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

και η σύγχρονη χειρονακτική φάση

69

ΜΕΡΟΣ Β

ΟΙ ΞΕΡΟΛΙΘΙΕΣ

87

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

99

Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ

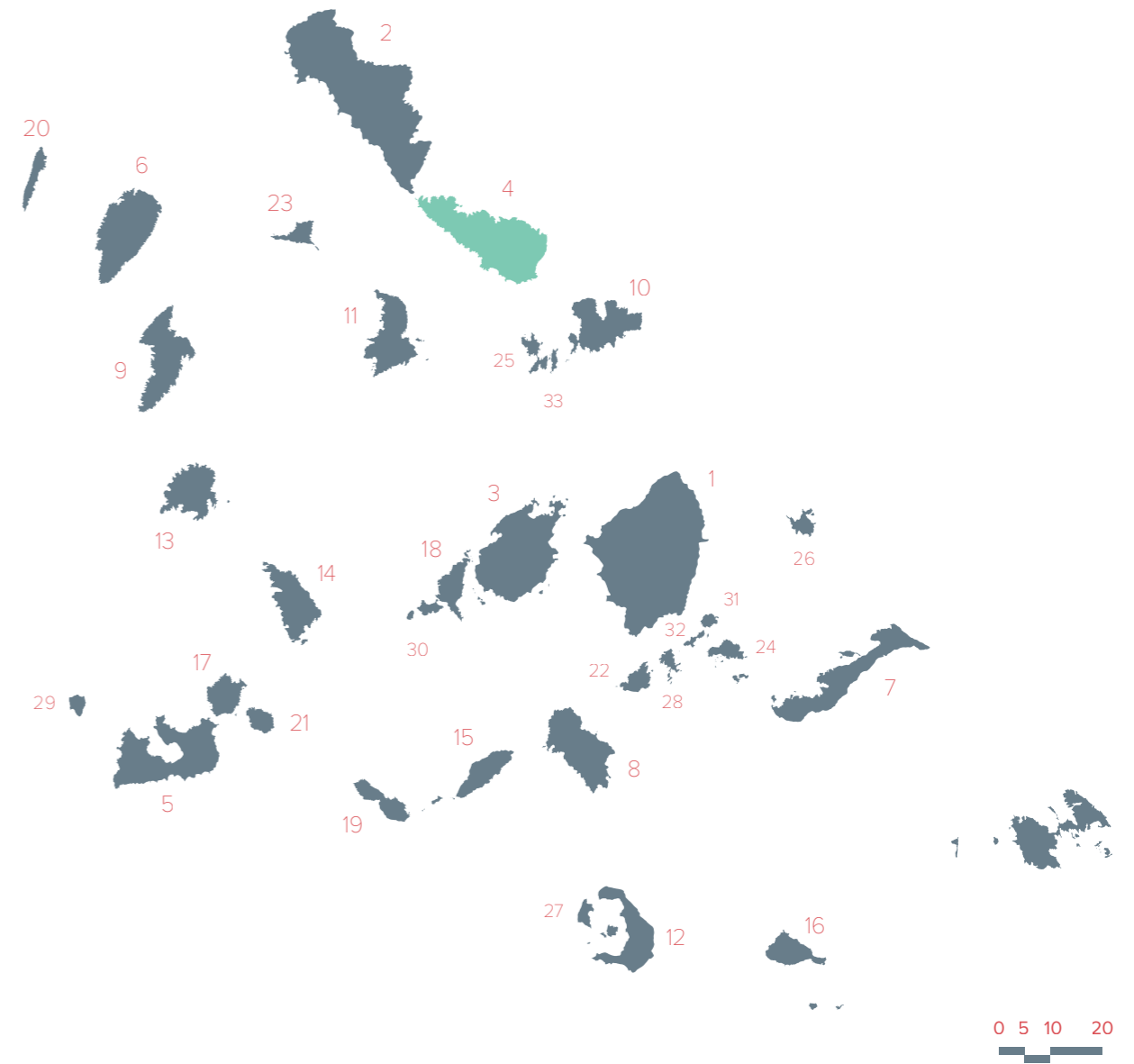
109

Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

161

ΜΕΡΟΣ Α

Η ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

1	ΝΑΞΟΣ	12	ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ (ΘΗΡΑ)	23	ΓΥΑΡΟΣ
2	ΑΝΔΡΟΣ	13	ΣΕΡΙΦΟΣ	24	ΚΕΡΟΣ
3	ΠΑΡΟΣ	14	ΣΙΦΝΟΣ	25	ΡΗΝΕΙΑ
4	ΤΗΝΟΣ	15	ΣΙΚΙΝΟΣ	26	ΔΟΝΟΥΣΑ
5	ΜΗΛΟΣ	16	ΑΝΑΦΗ	27	ΘΗΡΑΣΙΑ
6	ΚΕΑ	17	ΚΙΜΩΛΟΣ	28	ΣΧΟΙΝΟΥΣΑ
7	ΑΜΟΡΓΟΣ	18	ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ	29	ΑΝΤΙΜΗΛΟΣ
8	ΙΟΣ	19	ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ	30	ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ
9	ΚΥΘΝΟΣ	20	ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ	31	ΑΝΩ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ
10	ΜΥΚΟΝΟΣ	21	ΠΟΛΥΑΙΓΟΣ	32	ΚΑΤΩ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ
11	ΣΥΡΟΣ	22	ΗΡΑΚΛΕΙΑ	33	ΔΗΛΟΣ

THE AEGEAN

MASTERPIECE OF CIVILISATION

Το Αιγαίο Πέλαγος αποτελεί την ψυχή του ελληνισμού. Συνήθως αναφερόμαστε για περιοχές που βρίσκονται σε ηπειρωτικό χώρο, αλλά το κέντρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ήταν, όπως είναι και σήμερα, ένας υδάτινος χώρος, το Αιγαίο Πέλαγος.

Ο Μινωικός και ο Μυκηναϊκός πολιτισμός. Προάγγελοι του κλασσικού ελληνικού πολιτισμού

Πολύ πριν από τον κλασσικό ελληνικό πολιτισμό, δυο άλλες σπουδαίες κουλτούρες κυριάρχησαν στην ιστορία του Αιγαίου Αρχιπελάγους. Οι Μινωίτες-οι οποίοι πήραν την ονομασία αυτή από τον θρυλικό βασιλιά Μίνωα-ζούσαν στην Κρήτη.

Το παλάτι του Μίνωα, Κνωσός, Κρήτη

Αυτός ο πολιτισμός ξεχώρισε προς τα μέσα και το τέλος της εποχής του χαλκού, μεταξύ 2.200 π.Χ. και 1.450 π.Χ. Οι Μινωίτες ήταν σπουδαίοι θαλασσοπόροι, γεγονός που οδήγησε στην «θαλασσοκρατία του Μίνωα». Υπάρχουν άλλωστε και αρχαιολογικά ευρήματα από Μινωικούς οικισμούς, σε πολλά νησιά του Αιγαίου. Η αρχαία πόλη Ακρωτήρι στη Σαντορίνη, αποτελεί ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Οι Μυκηναίοι, η επόμενη δύναμη που κυριάρχησε στο Αιγαίο, ζούσαν σε οχυρωμένες πόλεις, στην ηπειρωτική Ελλάδα. Και αυτοί όμως ανέπτυξαν την επιρροή τους σε όλο το Αρχιπέλαγος. «Τα νησιά του Αιγαίου κατοικούνταν από Έλληνες από την δεύτερη χιλιετία π.Χ.» (Simon).

Από την εποχή της καταστροφής του Μινωικού παλατιού, στη Κνωσό της Κρήτης, υπάρχουν μαρτυρίες στην Μυκηναϊκή Γραμμική Β γραφή, η οποία πιστεύεται πως απετέλεσε και την πρώτη βάση της ελληνικής γλώσσας. Σώζονται κείμενα που μαρτυρούν την παρουσία του νεοεμφανιζόμενου Μυκηναϊκού πολιτισμού στο Αιγαίο Αρχιπέλαγος.

Ο ναός του Ποσειδώνια, Σούνιον

Προγενέστεροι Πολιτισμοί

Στα αρχαιολογικά όμωσ αυτά ευρήματα, εμφανίζονται και ίχνη από προγενέστερες περιόδους, όπως την Νεολιθική και την αρχή της εποχής του χαλκού. «Υπάρχει ένα κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των νησιών του Αιγαίου, κάτι που ανάγκασε τους κατοίκους των νησιών να αντιμετωπίσουν τα διάφορα προβλήματα και καθημερινές ανάγκες και τους ανάγκασε να βρίσκουν τις απαραίτητες λύσεις, πράγμα που δεν ήταν απαραίτητο για όσους ζούσαν στις πεδιάδες και τα βουνά. Αυτό ίσως εξηγεί και το γεγονός ότι στα νησιά αυτά από την πέμπτη χιλιετία π.Χ. αναπτύχθηκε ένας τόσο προηγμένος πολιτισμός.» (Di Vita).

Ελαιοτριβείο, Νάξος

«Ένα από τα αρχαιολογικά ευρήματα αυτής της περιόδου, βρίσκεται στην Πολιόχνη, στο νησί της Λήμνου και αποτελεί ίσως έναν από τους πιο εξελιγμένους νεολιθικούς οικισμούς. «Στην Πολιόχνη, για πρώτη φορά σε πόλη του αρχαίου κόσμου και αυτό αποτελεί καινοτομία, ανακαλύφθηκαν ευρήματα που πιστοποιούν την λειτουργία μιας ενεργούς δημοκρατικής κοινότητας.» (Di Vita).

Ψαραγορά, Λέσβος

Ο πολιτισμός του Αιγαίου μπαίνει σε τροχιά

Από τους πρώτους χρόνους του χαλκού, παρουσιάζεται μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη, η οποία ουσιαστικά μετέτρεψε τις διάφορες κουλτούρες, όπως αυτή των Κυκλάδων, σε ένα συγγενή πολιτισμό. Η εξειδίκευση κατά την εποχή του χαλκού στην καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού είχε μια ιδιαίτερη σημασία πέρα από την απλή αύξηση της παραγωγής αυτών των προϊόντων. Η εκμετάλλευση της ελιάς και του σταφυλιού, είχε ουσιαστικά αποτελέσματα στην συντήρηση του πληθυσμού αλλά και στην οικονομία. Η ανάπτυξη της γραφής στη Κρήτη, υποβοηθήθηκε από το μέγεθος και την ποικιλία των οικονομικών συναλλαγών.

Η ανακάλυψη της μεταλλουργίας, αποτέλεσε ένα από τα καθοριστικά εκείνα γεγονότα που συνέβαλλαν στην εμφάνιση και ανάπτυξη του πολιτισμού στο Αιγαίο. Παρόλο που δεν θεωρείται το μοναδικό γεγονός, καθώς μια

Νεολιθικός οικισμός, Πολιόχνη, Λήμνος

σειρά επαγγελματιών και χειροτεχνιών εμφανίζονται κατά την διάρκεια της 3ης χιλιετίας, η μεταλλουργία θεωρείται το σημαντικότερο.

Έτσι ένας καινούργιος κόσμος εμφανίζεται και το αποτέλεσμα ήταν οι άνθρωποι να ζουν σε πιο τελειοποιημένες και περισσότερο προσεγμένες δομές. Τα κρητικά παλάτια όπως η Κνωσός, αποτελούν την ολοκληρωμένη εξέλιξη, που ξεκίνησε από τους νεολιθικούς χρόνους. Τα κτίρια, σε διαφορετικά επίπεδα, με υποστήλια και

Το Αιγαίο, σύμφωνα με τον Αίλιο Αριστείδη, έχει την καλύτερη θέση στον κόσμο: βρίσκεται στη μέση της οικουμένης και στη μέση του ελληνικού κόσμου (44.3–4). Πράγματι, η ιστορία του ελληνικού κόσμου είναι με πολλούς τρόπους η ιστορία του Αιγαίου. Το Αιγαίο, ωστόσο, κυριαρχείται από τα νησιά του. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Οθωμανική περίοδο το Αιγαίο ονομάστηκε επίσης «Adalar Denizi», θάλασσα των νησιών. (Constantakourou, 2007) Το θαλασσινό ταξίδι στο Αιγαίο για τους ναυτικούς των νησιών του, αλλά και γι' αυτούς που το διέσχιζαν με πλοία ερχόμενοι από άλλα μεσογειακά λιμάνια, ήταν εγχείρημα δύσκολο και πολλές φορές επικίνδυνο. Όμως ακριβώς αυτά τα ταξίδια κράτησαν ζωντανή τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ των αιγαιοπελαγίτικων κοινοτήτων μέσα στους αιώνες. (Μπελαβίλας, 1997) Η ιστορία του Αιγαίου δεν μπορεί να ειπωθεί χωρίς να ενσωματωθεί στην αφήγηση η ιστορία των νησιών του Αιγαίου. Παράλληλα με την ιστορία της θάλασσας και των νησιών της, έρχεται και η ιστορία της έννοιας της νησιωτικότητας. Πράγματι, η νησιωτικότητα ως έννοια, ή πιο απλά, τι σημαίνει να είσαι νησί, είναι κεντρική για πολλές βασικές ιδέες στην ελληνική ιστορία: ασφάλεια, κίνδυνος, φυλακή, απομόνωση, φτώχεια, περιφρόνηση, θαλάσσια δύναμη και ίσως περισσότερα το σημαντικότερο είναι η έννοια του ιμπεριαλισμού. (Constantakourou, 2007)

Η Constantakourou (2007) στην μελέτη της για το Αιγαίο παρατήρησε ότι η έννοια της νησιωτικότητας έχει δύο κύριες πτυχές: από τη μία, γίνεται αντιληπτή ως έκφραση της συνδετικότητας και από την άλλη ως ένδειξη απομόνωσης. Με άλλα λόγια, τα νησιά θεωρήθηκαν ως ξεχωριστοί «κλειστοί» κόσμοι,

Το νησί είναι καταδικασμένο σε απομόνωση με όλες τις συνέπειές της, ακριβώς λόγω της θαλάσσιας κατάστασής του.

Lucien Febvre (1932)

ιδανικές τοποθεσίες για τα αξιοσημείωτα και τα παράξενα, αλλά ταυτόχρονα θεωρήθηκαν ως μέρη μιας σύνθετης και βιωματικής αλληλεπίδρασης στο Αιγαίο. Και οι δύο αυτές πτυχές της νησιωτικότητας και της νησιωτικής ζωής ήταν σημαντικές. Η απομόνωση και η μοναδικότητα είναι στην πραγματικότητα εγγενή στην έννοια της νησιωτικότητας. Η ίδια η παρουσία της θάλασσας, η οποία καθορίζει την επικράτεια του νησιού, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ότι το χωρίζει από το περιβάλλον του. Όπως παρατήρησε ο Braudel (1972), «η θάλασσα περιβάλλει τα νησιά και τα αποκόπτει από τον υπόλοιπο κόσμο πιο αποτελεσματικά από οποιοδήποτε άλλο περιβάλλον».

Αιγαίο ca 1500. Πορτολάνος ανωνύμου.

Ο Κ.Α. Sheedy (2006), στην εισαγωγή της μελέτης του για τα νομίσματα των Κυκλάδων, προσπάθησε να παρουσιάσει και να ερμηνεύσει αυτήν την «πολύπλοκη και αμφίσημη εικόνα». Για τους βουκολικούς ποιητές όπως ο Θεόκριτος οι Κυκλάδες είναι «ειδυλλιακοί τόποι», ενώ για τους «πολιτικούς» ποιητές, όπως ο Αριστοφάνης, είναι «παραδείγματα ασήμαντων τόπων». Για διάφορους συγγραφείς των ύστερων ελληνιστικών, των ρωμαϊκών και των βυζαντινών χρόνων, οι Κυκλάδες είναι «κραυγαλέα παραδείγματα φτωχών και απομονωμένων τόπων». Ο Sheedy παρατηρεί ότι έρχεται κανείς σε απορία συγκρίνοντας αυτές τις τελευταίες εικόνες με τις πληροφορίες για τα «καλλιτεχνικά επιτεύγματα των νησιωτών». (Ραπτόπουλος, 2010). Βέβαια αυτός μιλούσε συγκεκριμένα για την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο των Αρχαίων ελληνιστικών χρόνων.

Ο ίδιος ερευνητής, προσπαθώντας να ερμηνεύσει την αντιφατική αυτή εικόνα, διακρίνει τα οικονομικά συστήματα των Κυκλάδων σε «σταθερά συστήματα» και «συστήματα ευμάρειας» (“staple” και “wealth”). Από αυτά, τα πρώτα στηρίζονται στο αγροτικό - κτηνοτροφικό υπόβαθρο των μικρών νησιωτικών κοινοτήτων και παρουσιάζουν τα πλεονεκτή-

ματα της απλής δομής και της άμεσης απόδοσης. Μειονεκτήματά τους είναι η μικρή διάρκεια διατήρησης των βρώσιμων προϊόντων, το κόστος αποθήκευσης και μεταφοράς και η ανάγκη απασχόλησης σημαντικού ανθρώπινου δυναμικού. (Ραπτόπουλος, 2010)

Πιο απλά, πρόκειται για κλειστά οικονομικά συστήματα που μέσω της ναυτιλίας καταφέρνουν να εισάγουν στον οικονομικό τους προϋπολογισμό την εμπορική εξαγωγή τοπικών προϊόντων και αγαθών. Έτσι ο Μπελαβίλας (1997) μας επισημαίνει ότι τα δεκαεννέα μεγάλα και τα δεκάδες μικρότερα νησιά του κεντρικού τμήματος του Αιγαίου, οι Κυκλάδες, κατέχουν τέτοια γεωγραφική θέση που δεν μπορούσαν παρά να ηγεμονεύσουν ως κόμβος των θαλάσσιων δρόμων από τη Δύση στην Ανατολή, καθ’ όλη την ιστορική περίοδο της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. Στην καρδιά του Αρχιπελάγους αναπτύσσεται ένα οικιστικό δίκτυο ήδη από την εποχή της Σταυροφορίας του 1204, αφού τα περισσότερα κεντρικά νησιά περνούν ταυτόχρονα στα χέρια των Βενετσιάνων. Η εγκατάσταση των Δυτικών στις Κυκλάδες και η δημιουργία οχυρών συγκροτημάτων σε δεκαεπτά τουλάχιστον νησιά σημαδεύει την εξέλιξη των Κυκλάδων μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας.

Εποπτεία του ορίζοντα του Κάβο Ντόρο από τη Χώρα της Τζιας.

Μεσόγειος 1561. Πορτογάλος ανώνυμος.

*Κάστρο Τήνον 1651
Πηγή Marco Boschini*

ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ

Στην αιγαιοπελαγίτικη αρχιτεκτονική είναι τελείως ασαφές πού τελειώνει η αρχιτεκτονική και πού αρχίζει η γλυπτική, και με το άσπρισμα των τοίχων και των δρόμων πού τελειώνει η γλυπτική και αρχίζει η ζωγραφική. (Τομπάζης, 1969) Το νησί στο οποίο επικεντρώνομαι στη συγκεκριμένη έρευνα είναι το νησί με το προσωνύμιο Υδρούσα, το νησί της Τήνου.

Αρχιτεκτονικές επιδράσεις από τη βενετική παραμονή αιώνων (1204-1715) θυμίζει ο διάκοσμος στα μαρμάρινα θυρώματα και στους θυρεούς που σώζονται στα αρχοντόσπιτα των χωριών. Ο ρυθμός που ταξίδεψε ως την Τήνο και επηρέασε το 18ο αιώνα τη μαρμαρογλυφία στα διακοσμητικά θέματα περισσότερο, είναι το μπαρόκ. Η τουρκική κατοχή στην Τήνο κράτησε έναν αιώνα (1715-1821), και χάρη στα προνόμια που κέρδισε το νησί, ελάχιστοι Τούρκοι έμειναν εκεί. Έτσι το πέρασμά τους δεν άφησε αρχιτεκτονικά ίχνη. Όταν ο νεοκλασικός αρχιτεκτονικός ρυθμός εισέβαλε στην ελεύθερη Ελλάδα, ταξίδεψε στις επαρχίες και έφτασε δειλά δειλά στη Χώρα και στα χωριά της Τήνου, ιδιαίτερα στα πιο εύπορα, όπως στον Πύργο, κέντρο εξαγωγής μαρμάρου. Χωρίς καμία αλλαγή στον πατροπαράδοτο τηνιακό ρυθμό, άλλαξαν μόνο μερικά εξωτερικά στοιχεία στα σπίτι που ανακαινίστηκαν αλλά και στα καινούρια του 19ου αιώνα. (Φιλιππίδης, 2001)

Ιδιόμορφα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αιώνων, ίσως τα μοναδικά στο είδος τους, είναι οι χτιστές κρήνες, τα πηγάδια όπως τα λένε οι τηνιακοί. Διατηρούνται στην αρχική τους μορφή σε πολλά χωριά και όσα έχουν επισκευαστεί χρησιμοποιούνται ακόμα από τους χωριανούς. Τα γνωστά πηγάδια, στην Τήνο, τα λένε βαθυπήγαδα. Στα τηνιακά πηγάδια, καθώς το νερό κατεβαίνει από ψηλότερα μέσα από τη γη, γεμίζει μία ορθογώνια, συχνά με θωράκια από μαρμαρόπλακες, χτιστή γούρνα, από όπου οι χωριανοί γεμίζουν τις στάμνες βουτώντας τες στο νερό.

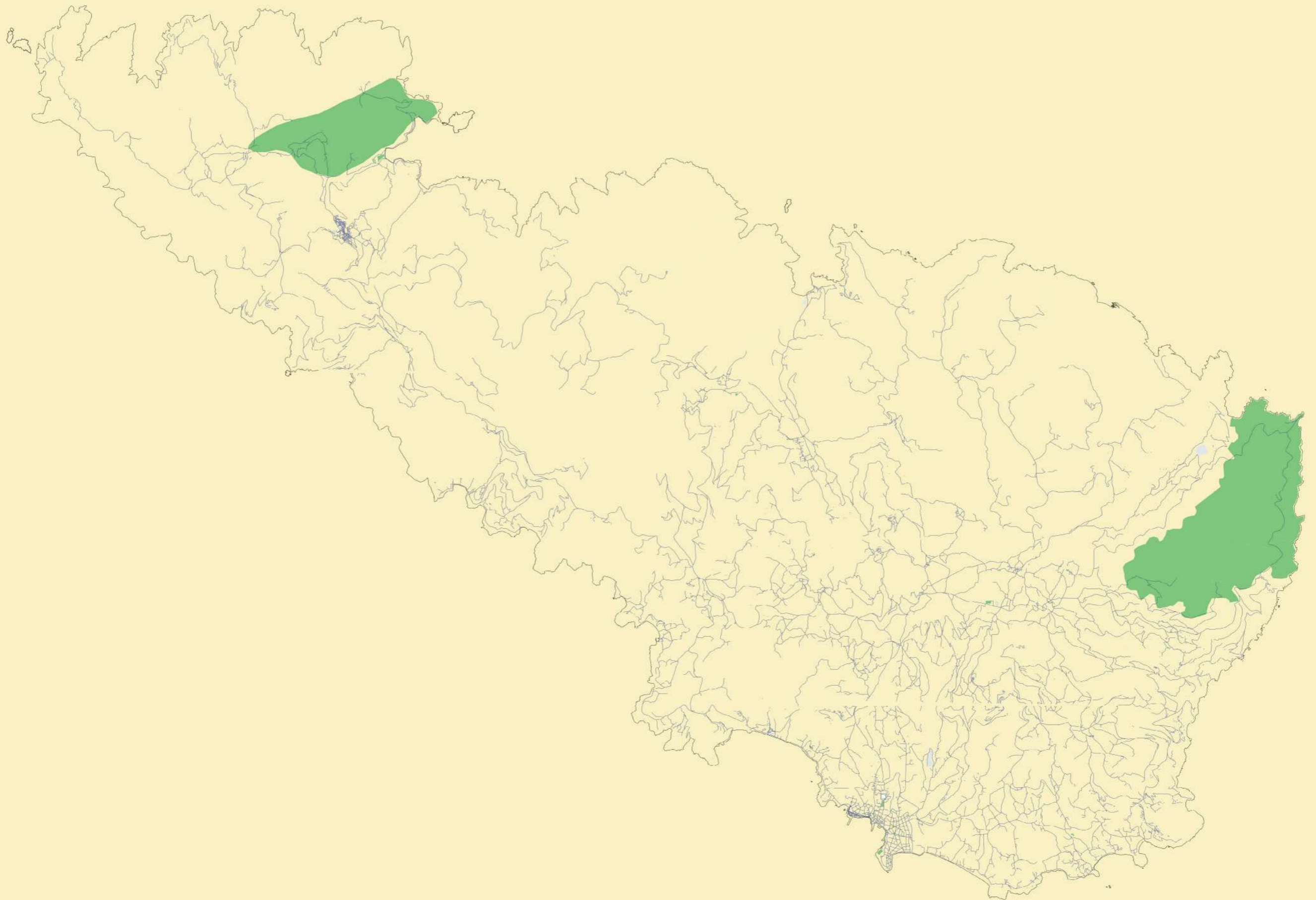

Το προσωνύμιο του νησιού "Υδρούσα", προέρχεται, κατά μία θεωρία, από τα νερά και το πλήθος των πηγών της στο παρελθόν.

Τους πρώτους αιώνες την Ενετοκρατίας, η δυστυχία μεγάλωνε με τις εχθρικές επιδρομές των πειρατών ή του τουρκικού στόλου και η καλλιέργεια της γης γινόταν με αγωνία και φόβο. Η λιγαστή καλλιεργήσιμη γη, για να αποδώσει τη μερίδα του λέοντος στον κατακτητή, ανάγκασε τους χωρικούς να δουλεύουν εντατικά και να ζουν με λιτότητα. Κάθε οικογένεια για να επιζήσει, έτρεφε οικόσιτα ζώα ή μεταξοσκώληκες και καλλιεργούσε τα κηπευτικά της. Οι πολλοί ανεμόμυλοι που λειτουργούσαν τους περασμένους αιώνες στο νησί, ιδιαίτερα πυκνοί γύρω από τα χωριά Ιστέρνια και Πύργο, δεν οφείλονται στην άφθονη ντόπια παραγωγή δημητριακών. Οι ντόπιοι λένε πως τα παλιά χρόνια, καράβια φορτωμένα από τον Πάνορμο με μάρμαρα ταξίδευαν στις σιτοπαραγωγικές χώρες του Εύξεινου Πόντου και γύριζαν με σιτάρι. Το άλεθαν στους μύλους της Τήνου, όπου πάντα φυσούσε αέρας, κι από εκεί διοχετευόταν στις Κυκλάδες. (Φιλιππίδης, 2001)

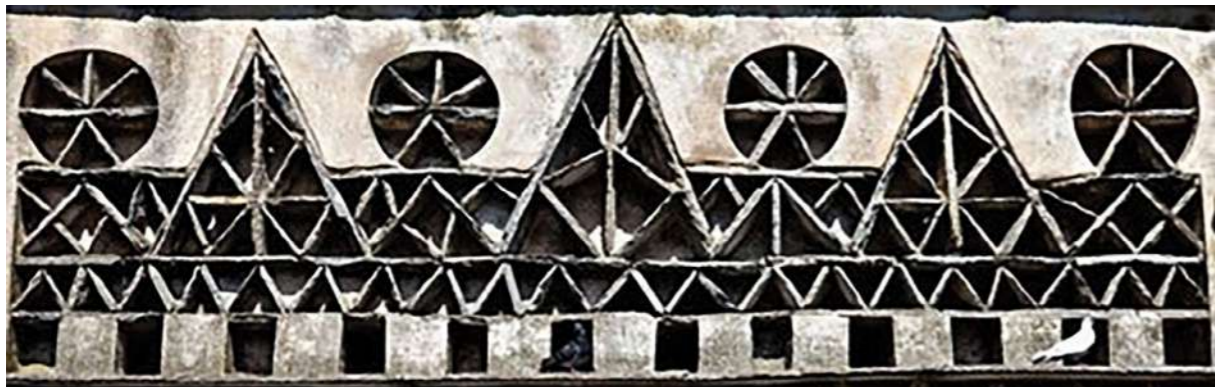

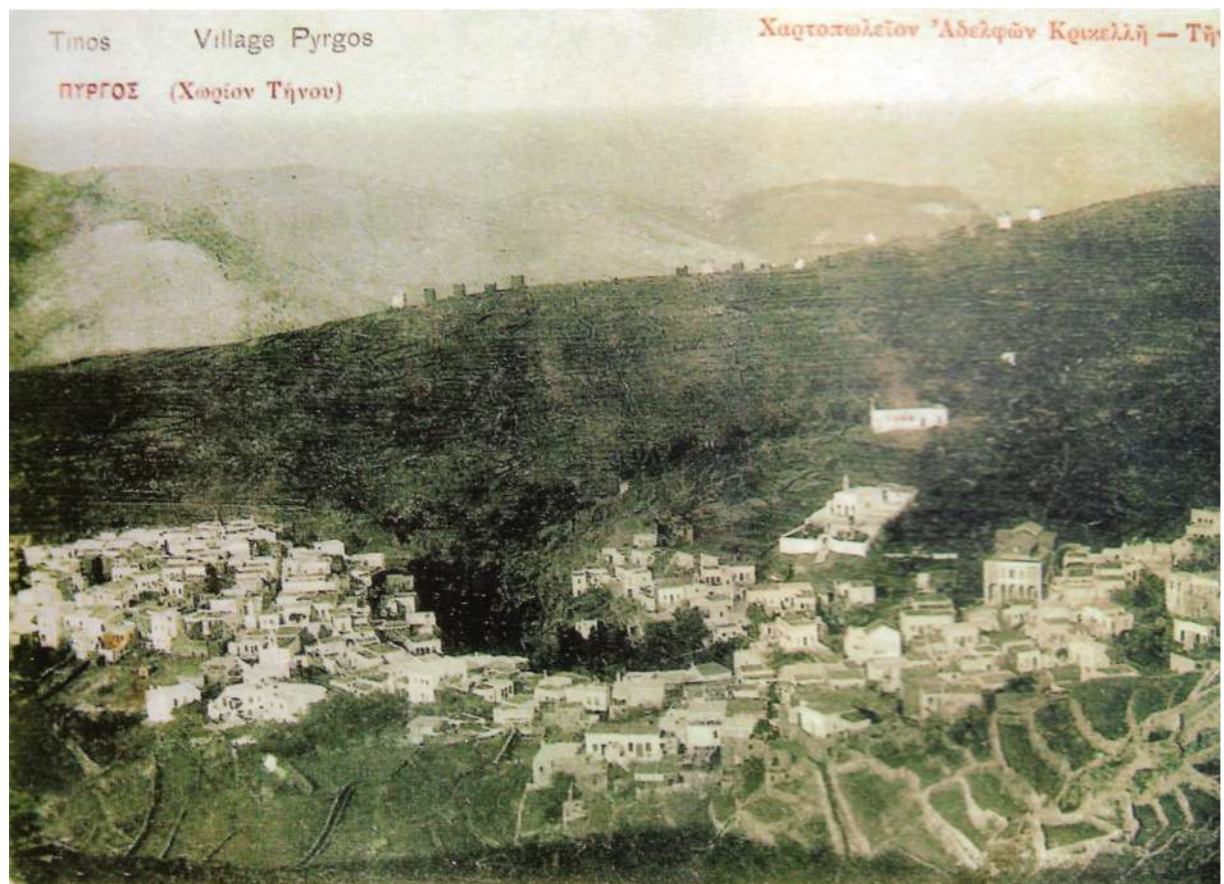
Το περιστέρι, πουλί της αφροδίτης, ερωτικό σύμβολο της αρχαίας Ελλάδας, σύμβολο θεϊκότητας που προανήγγειλε την ανθρώπινη μοίρα, ενσάρκωση του Αγίου Πνεύματος των χριστιανικών χρόνων και κομιστής κλάδου ελαίας, προάγγελος της επιστροφής στη γαλήνη, σύμβολο ειρήνης. Το πουλί με τους χίλιους συμβολισμούς και τις χίλιες ιδιότητες, ο ακάματος ταχυδρόμος των αιθέρων και γενναιόδωρος τροφοδότης, στην τηνιακή γη βρήκε μια στέγη αντάξιά του. Φιλότεχνα, ευαίσθητα χέρια μαστόρων σμίλεψαν για χάρη του με πέτρα και με μάρμαρο περίτεχνα παλάτια και τα σκόρπισαν μέσα στις ρεματιές και πάνω στις βουνοπλαγιές, σε μέρη κοντινά και άλλα απάτητα. (Κοντογεώργης, 2011)

Λέγεται, πως οι Βενετοί έφεραν τα περιστέρια στην Τήνο και μόνο αυτοί είχαν το προνόμιο να συντηρούν περισσότερες στα κτήματα τους. Οι χωρικοί, δουλοπάροικοι των Βενετών, έχτιζαν τους περισσότερους που δεν τους ανήκαν, και φρόντιζαν τα περιστέρια που δεν ήταν δικά τους. Όταν αποχώρισαν οι Βενετοί τον 18ο αιώνα και οι χωρικοί όριζαν δική τους γη, τότε μόνο φύτεψαν σε όλο το νησί αμέτρητους δικούς τους περισσότερους, που συντηρητικά τους υπολογίζουν τώρα σε χίλιους. Σε ερειπωμένα όμως τειχόσπιτα μεσαιωνικών χωριών, το πάνω μέρος των ορόφων είναι σχηματισμένο σε περισσότερους, που πρέπει να ανήκαν σε ντόπιους κατοίκους του νησιού. Το σίγουρο πάντως είναι ότι η απλή κατοικία πουλιών, στην Τήνο έγινε θαυμαστό έργο τέχνης της λαϊκής τηνιακής αρχιτεκτονικής. (Φιλιππίδης, 2001)

Ο Κοντογεώργης (2011) στο άρθρο του για τους Περιστεριώνες της Τήνου λέει:

Στην Τήνο, η γεωργία αναπτύχθηκε σε βάρος της κτηνοτροφίας. Η γεωργική γη καταλάμβανε μεγάλες εκτάσεις, όπως εξάλλου μαρτυρούν και οι ξερολιθιές στο σύνολο της επιφάνειας του νησιού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα τμήματα γης κατάλληλα για βοσκοτόπια. Ο Μ. Ζαλώνης (1888), στο βιβλίο του Ιστορία της Τήνου που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1809, δεν αναφέρει τίποτα για βοοειδή και αιγοπρόβατα, είναι όμως πιθανόν να εκτρέφονταν σε μικρούς αριθμούς. Η περίφημη τηνιακή αγελάδα, η οποία είχε εισαχθεί από τους Ενετούς και έχει εκλείψει προ πολλού, ήταν ένα μικρόσωμο ζώο πολύ ανθεκτικό στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης χαμηλών αποδόσεων και ιδιαίτερα γευστικό λόγω της φυσικής διατροφής του, το οποίο ωστόσο δεν επαρκούσε για τις ανάγκες των κατοίκων σε κρέας. Συμπληρωματικά οι κάτοικοι κάλυπταν τις διατροφικές τους ανάγκες με την εκτροφή πουλερικών και γουρουνιών και, φυσικά, περιστεριών. Τα περιστέρια δεν απαιτούσαν ιδιαίτερη φροντίδα ούτε νεανικά χέρια και οι κάτοικοι, παράλληλα με τις γεωργικές τους εργασίες, φρόντιζαν τον περιστεριώνα ο οποίος, εκτός από άριστο λίπασμα, τους παρείχε κατά μέσο όρο 150 με 200 κιλά κρέας ετησίως ανά περιστεριώνα των εκατό ζευγαριών. Ο Ζαλώνης (1888) αναφέρει ότι «το βόειον και το προβάτειον κρέας δεν είναι εν χρήσει ειμή τας ημέρας των μεγάλων εορτών. Καθ' όλην δε την περίοδον του έτους, εσθίονται πολλά μικρά περιστερά, διότι όλοι σχεδόν οι κάτοικοι έχουσι έκαστος τον περιστεριώνα του».

Ο ΠΥΡΓΟΣ

Ο Πύργος της Τήνου στις αρχές του 20ου αιώνα (ταχυδρομική κάρτα)
Πηγή: Φλωράκης, 2008

Στα τέλη του 17ου αιώνα η ζωή βελτιώνεται. Οφείλεται στην αλλαγή πολιτικής της Βενετίας για να εξασφαλίσει τη στάση των Τηνιακών σε επικείμενη επίθεση των Τούρκων. Επικρατεί σχετική ευμάρεια, τα χωριά αναπτύσσονται οικιστικά γύρω από τον παλιό μεσαιωνικό πυρήνα και ο αριθμός τους διπλασιάζεται. Τα περισσότερα χωριά έχουν χτιστεί τους πρώτους μεσαιωνικούς αιώνες, αν όχι και τους τελευταίους βυζαντινούς, κι όμως διατηρούν τα μισογκρεμισμένα, ή και ανανεωμένα κάποτε, παλιά τους σπίτια, παρ' όλες τις πειρατικές καταστροφές. Γι' αυτό διακρίνεται ακόμα και τώρα ο αρχικός τους φρουριακός πυρήνας. Επειδή είναι χτισμένα σε απότομες και δύσβατες πλαγιές, κανένα σχεδόν δεν έχει κυκλικό περίγραμμα. Τα περισσότερα έχουν γραμμική διάταξη και λίγα ορθογώνιο περίγραμμα. (Φιλιππίδης, 2001)

Ο Μπελαβίλας (2004) μας επισημαίνει ότι :

Η γεωγραφική απόκρυψη ενός οικισμού τον καθιστά αόρατο, για όποιον δεν τον γνωρίζει. Η απομάκρυνση και το δύσβατο έδαφος εξασφαλίζουν τους κατοίκους του από τον αιφνιδιασμό. Όμως, οι καπετάνιοι των πλοίων που διέσχιζαν τη Μεσόγειο γνώριζαν πολύ καλά τα νησιά.

Ενας οικισμός είχε κτίρια, καπνό που ανέβαινε από τις εστίες χειμώνα-καλοκαίρι, μονοπάτια που οδηγούσαν σε αυτόν, καλλιεργημένες εκτάσεις με στάρια, αμπέλια, ελιές, κοπάδια, μαντριά, πεζούλες, ανθρώπους που κινούνταν. Είχε αλώνια και ανεμόμυλους, ταρσανάδες, αγκυροβόλια, ψαρόβαρκες. Όλα τα πιο πάνω, ήσαν σημάδια ανεξίτηλα της αγροτικής νησιώτικης καθημερινότητας.

Η μόνη επιλογή για μία κοινότητα που ήθελε να είναι αόρατη από τη θάλασσα, ήταν να κρυφτεί μαζί με τα κτίρια της, τα ζώα της, την αγροτική γη και τους ανθρώπους της, σε οροπέδια ή κοιλάδες που καμία πτυχή τους δεν ήταν ορατή από τη θάλασσα, να κρύψει επίσης ή να εγκαταλείψει κάθε παράκτια δραστηριότητα. Αρκετές νησιωτικές κοινότητες ακολούθησαν αυτή την επιλογή κατά τον βυζαντινό Μεσαίωνα.

ΜΑΡΛΑΣ

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΦΟΥΡΝΟΣ

ΠΟΤΑΜΙ

ΠΛΑΤΑΝΟΣ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΜΑΡΜΑΡΑΔΙΚΟ

Τα χωριά με τη γραμμική διάταξη έχουν όλα κοινά χαρακτηριστικά, όπως ο Ταραμπάδος, τα Δυό Χωριά, ο Πύργος, ο Κρόκος, ο Τριπόταμος, η Καρδιανή και άλλα. Ο μοναδικός δρόμος που τα διασχίζει από τη μία άκρη ως την άλλη είναι ευθύγραμμος, στενός, ακολουθεί την κλίση του εδάφους και αποτελεί τον κύριο άξονα του. Η μόνη είσοδος στο χωριό ήταν, παλιότερα, η αρχή του δρόμου.

Έτσι και στον Πύργο, ο δρόμος αυτός, στη μεγαλύτερη διαδρομή του, κρύβεται ανάμεσα και κάτω από τους τοίχους των σπιτιών, σαν είδος σήραγγας με θαυμαστά στοιχεία μαστοριάς. Οι ντόπιοι τις λένε καμάρες. Ένας επαναλαμβανόμενο πέτρινο βόλτο (=τόξο) συγκρατεί το βάρος του επάνω σπιτιού και ενισχύει τους πλαϊνούς τοίχους. Την οροφή, όπως και σε όλα τα κτίσματα της Τήνου, την κλείνουν οι μονοκόμματα σχιστόπλακες – τα στεγάδια – πάνω από τις ξύλινες τράβες (=ξύλινη δοκός).

Βασικό οικοδομικό υλικό του τηνιακού σπιτιού είναι ο σχιστόλιθος, και διακοσμητικό, το μάρμαρο. Η χρήση του ξύλου σπανίζει γιατί ο δυνατός άνεμος εμποδίζει την ανάπτυξη του δέντρου. Άλλοτε φύτευε ένα σπάνιο δέντρο, η φρίδα, που ο κορμός της, κατάλληλος για τράβες, άντεχε αιώνια.

Ο σχιστόλιθος άφθονος, ευκολόσπαστος, άριστος στην αρμολόγηση των τοίχων, βοηθάει ιδιαίτερα το μάρμαρο σε όλες τις κατασκευές. Γι' αυτό στο τηνιακό σπίτι, από τους τοίχους ως την παραμικρότερη λεπτομέρεια λειτουργικής ανάγκης, αυτός χρησιμοποιείται. Η χρήση του μαρμάρου αφθονεί στα χωριά Πύργος, Πάνορμος, Ιστέρνια, γιατί τα σημαντικότερα, με τις είκοσι ποικιλίες του μαρμάρου, βρίσκονται σε αυτή την περιοχή. Αιώνες τα χωριά αυτά έτρεφαν άριστους ανώνυμους λαϊκούς μαστόρους. Καλαίσθητοι από τη φύση τους, με γλυπτική παράδοση αιώνων, αξιοποίησαν την ευαισθησία του μαρμάρου στη λεπτή επεξεργασία, δουλεύοντας τα οικοσημα των ευγενών Βενετών, τα τέμπλα στις εκκλησίες, τα ανάγλυφα θυρώματα, του περίφημους φεγγίτες των χωριάτικων σπιτιών και τις μοναδικές ανάγλυφες ταφόπετρες στα νεκροταφεία.

Η κλίση του εδάφους είναι ο βασικός παράγοντας της κτιριακής διαμόρφωσης του σπιτιού που τα προσαρμόζει σε μονώροφα, διώροφα και τριώροφα. Τα περισσότερα είναι στενομέτωπα, όπως το απαιτεί η στενότητα του χώρου. Το αρχικό κύτταρο του τηνιακού σπιτιού βρίσκεται στο μονώροφο: ο κεντρικός και κύριος χώρος είναι η σάλα και δίπλα υπάρχει ένα, ή από ένα, μικρό υπνοδωμάτιο.

Τα περισσότερα όμως σπίτια ήταν διώροφα, εξαιτίας της κλίσης του εδάφους και της στενότητας του χώρου. Οι βοηθητικοί χώροι ενσωματώθηκαν στο ισόγειο, το κατώι, ενώ η σάλα και τα δωμάτια με την κουζίνα ανέβηκαν στο ανώι και επικοινωνούσαν εσωτερικά με γκλαβανί και ξύλινη σκάλα. Το τριώροφο το απαιτούσε η μεγαλύτερη κλίση του εδάφους, οπότε υπήρχε δυνατότητα για διπλό κατώι.

Το κατώι ήταν απαραίτητο στα τηνιακά σπίτια. Εκεί βρίσκονταν τα πατητήρια του κρασιού, ο φούρνος κι ακόμα και ο κρυψώνας για τις γυναίκες σε καιρό επιδρομής.

Η χρήση της σχιστόπλακας στις λειτουργικές μικρολεπτομέρειες δίνει μία εικόνα μαστοριάς, σοφίας και άμετρης αντίληψης αισθητικής. Για την προφύλαξη από τα νερά τις βροχής, πάνω από τα πορτοπαράθυρα έβαζαν οι μαστόροι ένα λεπτό φρύδι (=γείσο πάνω από ανοίγματα). Κάτω από τα ξωγύρια (=πέτρινο χαμηλό στηθαίο, περιμετρικά στο δώμα, που συγκρατεί τα χώματα) του δώματος έβαζαν τη φτέρη (=συνεχές γείσο κάτω από τα ξωγύρια ενός κτισίματος) και τους κανάλους (=υδρορροή) με πολύμορφες σχηματικές λύσεις. (Φιλιππίδης, 2001)

Σαν έκλεινε το μουσείο
αργά τη νύχτα η Δηιδάμεια
κατέβαινε από το αέτωμα.
Κουρασμένη από τους τουρίστες
έκανε το ζεστό λουτρό της και μετά
ώρα πολλή μπροστά στον καθρέφτη
χτένιζε τα χρυσά μαλλιά της.
Η ομορφιά της ήταν για πάντα
σταματημένη μες στο χρόνο.

Τότε τον έβλεπε πάλι εκεί
σε κάποια σκοτεινή γωνιά να την παραμονεύει.
Ερχόταν πίσω της αθόρυβα
της άρπαζε τη μέση και το στήθος
και μαγκώνοντας τα λαγόνια της
με το ένα του πόδι
έμπηγε τη δυνατή του φτέρνα
στο πλάι του εξαίσιου μηρού της.

Καθόλου δεν την ξάφνιαζε
κάθε φορά που της ριχνόταν.
Αλλωστε το περίμενε, το είχε συνηθίσει πια.
Αντιστεκόταν τάχα σπρώχνοντας
με τον αγκώνα το φιλήδοно κεφάλι του
και καθώς χανόταν όλη
μες στην αρπάγη του κορμιού του
τον ένιωθε να μεταμορφώνεται
σιγά σιγά σε κένταυρο.

Τώρα η αλογίσια σπλή του
την πόναγε κάπου εκεί
γλυκά στο κόκαλο
και τον ονειρευότανε παραδομένη
ανάμεσα στο φόβο της και τη λαγνεία του
να τη λαξεύει ακόμη.

ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟ ΚΑΙ Ο ΤΕΧΝΙΤΗΣ

Το μάρμαρο – ή «ο μάρμαρος», όπως το ονομάζουν αρχαίοι συγγραφείς, επειδή «μαρμαίρει» (λαμπυρίζει) στο φως του ήλιου – είναι στενά δεμένο με την ελληνική ιστορία. Στα Ομηρικά χρόνια ο όρος δήλωνε τον ογκόλιθο οποιουδήποτε πετρώματος, ενώ γύρω στο 400 π.Χ. προσδιορίζει πλέον το συγκεκριμένο γεωλογικό υλικό, που καλείται επίσης «λίθος» ή «λίθος λευκός». Ανήκει στα μεταμορφωσιγενή πετρώματα. Προέρχεται από τη μεταμόρφωση του ασβεστόλιθου, και ειδικότερα από ανακρυστάλλωση του εντός αυτού ασβεστίτη (CaCO₃). Είναι το υλικό που κυριαρχεί στη λιθογλυπτική των νησιών. Σημαντικό κέντρο αναδεικνύεται η Χίος, και κυρίως τα χωριά Θημιανά και Λατόμι, όπου και τα λατομεία. (Φλωράκης, 2008)

Αναστήλωση του αρχαίου θεάτρου της Επιδεύρου, περ. 1955. Στο κέντρο ο επικεφαλής μαρμαρογλυπτικής Μάρκος Γαργαλιέτος από τον Πύργο, με δύο μαρμαράδες από Υστέρνια. Πηγή: Φλωράκης, 2008

Ειδικότερα στις Κυκλάδες, εκτός από την Τήνο, τα πιο γνωστά κέντρα εντοπίζονται στην Πάρο, τη Νάξο, και ίσως την Άνδρο. Παριανούς μάστορες συναντάμε να εργάζονται, τον 18ο αιώνα, και έξω από το νησί, στην Σκόπελο, το Άγιον Όρος, τη Νάξο, τη Σύρο, τη Μύκονο, και μεμονωμένα την Τήνο. Γενικά στα νησιά, η λαϊκή γλυπτική παρουσιάζει την περίοδο αυτή αξιόλογη ανάπτυξη, μέσω της επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη αλλά και της αλληλεπίδρασης των τοπικών παραδόσεων, με κυρίαρχο υλικό το μάρμαρο, ιδιαίτερα εκεί όπου αυτό εξορύσσεται ως πρώτη ύλη.

Από το 1207 έως το 1715 η Τήνος παρέμεινε υπό την κυριαρχία των Βενετών, γεγονός που έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτισμικής της φυσιογνωμίας. Η νεό-

Ο μπαρμπα-Μιχάλης Κουσκουρής στο εργαστήριό του στον Πύργο της Τήνου, με επιτύμβιους σταυρούς και αετό ηρώου, 1964. Πηγή: Φλωράκης, 2008

τερη μαρμαροτεχνία έχει την αφετηρία της επίσης αυτή την περίοδο. Το 1309 η Βενετική Γερουσία ζητεί να προμηθευτεί από την Τήνο μάρμαρα «με πράσινες φλέβες» για το ναό του Αγίου Μάρκου. Τα παλιότερα σωζόμενα μαρμαρόγλυπτα της Βενετικής περιόδου στο νησί, κυρίως οικοδόμημα αλλά και αρχιτεκτονικά μέλη από τον 15ο – 16ο αιώνα και τις αρχές του 17ου, ανήκαν σε διοικητές της Τήνου και άλλους αξιωματούχους και επέδρασαν σημαντικά στην ανάπτυξη της τοπικής μαρμαρογλυπτικής.

Μετά το 1830, με την αλλαγή των κοινωνικών δομών και ενώ τα άλλα κέντρα σταδιακά φθίνουν, η τηνιακή μαρμαροτεχνία εισέρχεται σε νέα φάση. Ο εργαστηριακός χαρακτήρας της ενισχύεται ακόμα περισσότερο και η εκμετάλλευση των λατομείων συστηματοποιείται. Στο εξής θα συνυπάρχουν δύο συστήματα, σε παράλληλη εξέλιξη: η «εμπειρική μαρμαρογλυπτική» που αποτελεί την εξέλιξη της διαμορφωμένης ήδη εργαστηριακή συλλογικότητας με πρακτικό χαρακτήρα, και η «καλλιτεχνική γλυπτική» που στοχεύει στην ατομική πρωτοπορία και στο αισθητικό αποτέλεσμα. Η φάση αυτή παραμένει, τεχνολογικά, σε προβιομηχανικό πλαίσιο, κοινωνικά όμως χαρακτηρίζεται από την προτεραιότητα του σπουδαγμένου «γλύπτη» έναντι του πρακτικού «μαρμαρογλύπτη». (Φλωράκης, 2008)

Το μάρμαρο έδωσε οικονομικό διέξοδο το 18ο και 19ο αιώνα στον τηνιακό λαό ιδιαίτερα μετά την καταστροφή του μεταξοσκώληκα. Συγκεντρωνόταν στο λιμάνι Πάνορμος – επίνειο του Πύργου – και από εκεί με τηνιακά καράβια έφευγε για Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Εύξεινο Πόντο, Ευρώπη. Για αυτό τα χωριά της περιοχής, και περισσότερο ο Πύργος, πλούτισαν, με αντίκτυπο την ανοικοδόμηση και ανακαίνιση πολλών σπιτιών, όπως φανερώνουν οι χαραγμένες χρονολογίες στα μαρμάρινα θυρώματα των σπιτιών. (Φιλιππίδης, 2001)

Σμίλευση κορινθιακού κιονοκράνου, με γλώσσα και μαντρακά. Δημήτριος Γ. Σοφιανός, αρχές δεκαετίας του '30. Πηγή: Φλωράκης, 2008

Από τους ανώνυμους μαστόρους γεννήθηκαν το 18ο και 19ο αιώνα στα χωριά αυτά οι ονομαστοί τήνιοι καλλιτέχνες που άνοιξαν το γνωστό κεφάλαιο στην ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής. Αν κάνει κανείς μία βόλτα στο χωριό του Πύργου. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και σε όλον τον 20ο, οι μετεγκαταστάσεις τηνιακών μαρμαράδων επεκτείνονται πέρα από την Αθήνα και τον Πειραιά, και σε άλλες ελληνικές πόλεις, όπου ιδρύουν μαρμαρογλυφεία, ή και αργότερα μαρμαροβιομηχανικές μονάδες. Τα έργα του απευθύνονται πάντα στη νέα αγορά, εκείνη των αστικών οικοδομημάτων, των κλασικιστικών εκκλησιαστικών έργων και των επιτύμβιων μνημείων. (Φλωράκης, 2008)

Το σημαντικότερο διακοσμητικό αλλά και λειτουργικό στοιχείο της εξωτερικής όψης του τηνιακού σπιτιού, που το ξεχωρίζει απ' όλα τα σπίτια του Αιγαίου είναι οι μαρμάρινοι φεγγίτες, τα μάρμαρα, όπως τα λένε οι ίδιοι. Εκτός από τη φυλακτική τους σημασία, με αποτρόπαια θέματα που εικονίζουν συχνά, για να διώξουν το κακό έξω απ' το σπίτι, ο λειτουργικός τους σκοπός είναι να δώσουν φως και αέρα στους εσωτερικούς χώρους του σπιτιού. Όμως πάνω σε αυτό το μάρμαρο ο τηνιακός τεχνίτης βρίσκει την ευκαιρία να εκδηλώσει όλο το ταλέντο του στη μαρμαρογλυφία. Της εποχής της Ενετοκρατίας ξεχωρίζουν από το γκριζωπό μάρμαρο, το ιδιαίτερο ημικυκλικό σχήμα, τη ρηχή γλυφή, τη μορφή και το περιεχόμενο στα πλούσια θέματά τους. Των δύο τελευταίων αιώνων, τετράγωνοι ή στρογγυλοί πάνω σε λευκό μάρμαρο, με διάτρητα νταντελωτά μοτίβα, έχουν τα γνωστά θέματα που αγαπούν οι λαϊκοί τεχνίτες, ήλιους, μαργαρίτες, κυπαρίσσια κ.τ.λ.

Δουλεύοντας γουρνάκι στο βαρέλι. Γεώργιος Κουσκουρής, 1984
Πηγή: Φλωράκης, 2008

Ο Λάμπρος Διαμαντόπουλος, νεαρός μάστορας το 1984, σκαλίζει κρήνη στον Πύργο.
Πηγή: Φλωράκης, 2008

ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΜΑΡΜΑΡΟΕΧΝΙΑΣ

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΕΥΗ

Γουδιά
Λεκανίδες
Πετρωτήρια
Νεροχύτες
Σταμνοθήκες
Πλύστρες
Γούρνες
Χοιρόγυρνες
Ποτίστρες
Κουλούρες
Πηγαδοστόματα
Ξινάρια
Υνταγοί
Κύλιντρα
Κορκοκύλια
Εικονοστάσια
Κορνίζες

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΕΦΑΜΟΓΕΣ

Πλακοστρώματα
Ορθομαρμαρώσεις
Κίονες
Κορνίζες
Προστώα
Μπαλκόνια
Φουρούσια
Αλτάνες
Πεζούλες
Σκάλες
Πορτοσιές
Παράθυρα
Αετώματα
Ηρώα
Τέμπλα
Άμβωνες
Δεσποτικούς θρόνους
Προσκυνητάρια
Προσόψεις εκκλησιών
Μανουάλια
Αρτοφόρια
Σταυρούς
Καμπαναριά
Αλτάρια
Βαπτιστήρια
Αγιαστήρες

ΛΙΘΑΝΑΓΛΥΦΑ

Οικόσημα
Τεμπλά
Υπέρθυρα
Περιθωρώματα
Φεγγίτες
Αρχιτεκτονικές πλάκες
Κρήνες
Ταφόπλακες
Επιτύμβια μνημεία
Παιδικά χαράγματα

ΦΕΓΓΙΤΕΣ

ΠΕΡΙΘΥΡΩΜΑΤΑ

ΤΑΜΠΕΛΕΣ

ΠΛΑΚΟΣΤΡΩΤΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ

Η ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Η ίδρυση επαγγελματικής και καλλιτεχνικής σχολής μαρμαροτεχνίας στον Πύργο υπήρξε παλιό αίτημα της τοπική κοινότητας. Ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, τα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής των αδελφών Μαλακατέ και των αδερφών Φυτάλη στην Αθήνα αποτελούσαν ανεπίσημες σχολές. Το ίδιο ίσχυε και κατά τον 20ο αιώνα για τα εργαστήρια του Ιωάννη Καρπάκη (που επονομάστηκε «Καρπάκειο Πολυτεχνείο») και του Γιαννούλη Κουλουρή στην Αθήνα, όπως και του Νικόλα Περάκη στον Πύργο.

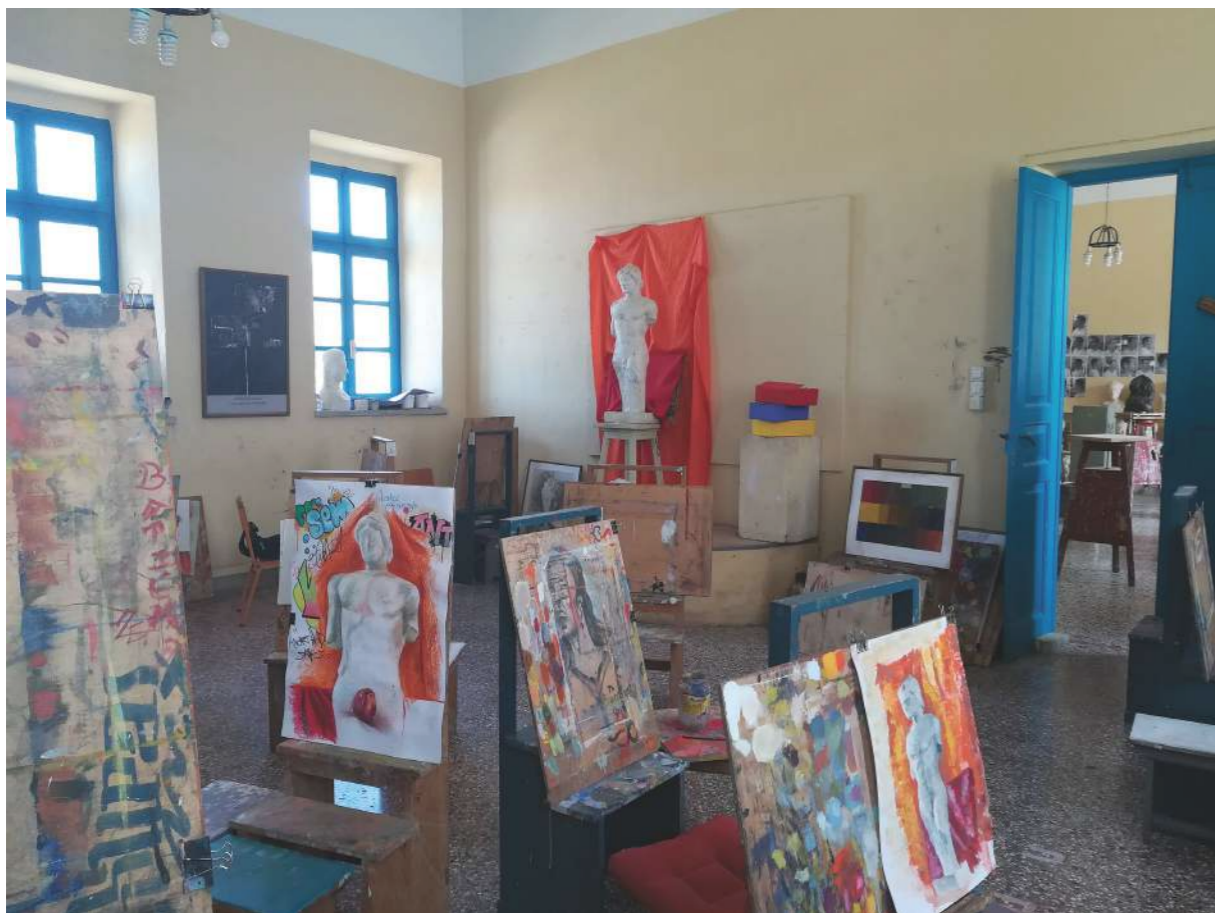
Στην επιχείρηση Καραγεώργη της Βαθής Τήνου, κατά τη δεκαετία του 1930, ο αρχιτεχνίτης Σωκράτης Λυρίτης μάθαινε στα παιδιά να δουλεύουν συστηματικά το μάρμαρο, γι' αυτό και δώθηκε στο εργαστήριο η προσώνυμία «Σχολή». Το βράδυ συνέχιζε αφιλοκερδώς τα μαθήματα, με σχέδιο και σημάδεμα, στο πάνω δημοτικό σχολείου του Πύργου, στον

Μάθημα ζωγραφικής στη Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου. 1956-1957
Πηγή: Φλωράκης, 2008

Μάθημα γλυπτικής (με γυμνό μοντέλο έναν από τους μαθητές) στη Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου. 1956-1957
Πηγή: Φλωράκης, 2008

ίδιο δηλαδή χώρο όπου σήμερα στεγάζεται η Σχολή Καλών Τεχνών. Την ίδια περίπου εποχή (1930-1932), ο γλύπτης Ευρυβιάδης Λαμπαδίτης προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να δημιουργήσει «πρακτική καλλιτεχνική σχολή» στον Πύργο.

Το αίτημα επανήλθε κατά την περίοδο της κατοχής και, το 1943, στο εργαστήριο του Γιαννούλη Κουλουρή στην Αθήνα, επιτροπή αποτελούμενη από εξέχοντες τηνιακούς επεξεργάστηκε τον πρώτο ιδρυτικό νόμο της Σχολής, ο οποίος ψηφίστηκε με εισήγηση του καθηγητή και ακαδημαϊκού Νικόλαου Λούβαρη, καταργήθηκε όμως μετά την Απελευθέρωση. Το «Προπαρασκευαστικόν και Επαγγελματικόν Σχολείον Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου» ιδρύθηκε, τελικά, το 1955, μετά από εισήγηση στη Βουλή του τηνιακού βουλευτή Κυκλάδων Πάρη Λιαρούτσου. Η τριετούς διάρκειας Σχολή λειτουργεί έκτοτε

με σκοπό την επαγγελματική κατάρτιση στη μαρμαροτεχνία μαθητών από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Οι δύο πρωτεύοντες απόφοιτοι εγγράφονται χωρίς εξετάσεις στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, όπου συνεχίζουν τις σπουδές τους με υποτροφία του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Αποφασιστική είναι, άλλωστε, η συμβολή του ιερού ιδρύματος, οικονομική και ηθική, στη λειτουργία της Σχολής. Πολλοί απ' τους αποφοίτους απασχολούνται σε έργα αποκατάστασης, στην Ακρόπολη και αλλού, όπως επίσης και σε μνημεία και δημόσια κτίρια του εξωτερικού.

ΤΑ ΣΤΑΔΕΙΑ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ

ΤΣΙΡΑΚΙ • Α' ΣΤΑΔΙΟ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ

Για να φθάσει κανείς στη βαθμίδα του μάστορα και να έχει στη συνέχεια το δικαίωμα να δουλέψει σε δικό του εργαστήριο, μόνος του η συνεταιρικά, οφείλε από μικρός να μαθητεύσει σε κάποιο συντεχνιακό μέλος, το καθορισμένο από τη συντεχνία χρονικό διάστημα, ώστε να μεταπηδήσει αρχικά στην επόμενη επαγγελματική βαθμίδα του κάλφα (βοηθός εργασίας, αρχιτέκτονας, εργοδηγός, αρχιεργάτης), στα Επτάνησα λεγόταν και λαουρέντες (Χιώτης, 1858), και σε δεύτερη φάση να κριθεί ικανός για την απόκτηση της μαστορίας.

Η είσοδος των παιδιών στην ενεργό ζωή συνοδευόταν κυρίως από δυσάρεστες εμπειρίες. Ειδικότερα τα παιδιά που έρχονταν από την ύπαιθρο, έκτος από το ψυχολογικό πρόβλημα του αποχωρισμού της οικογένειας, είχαν και πολλά προβλήματα προσαρμογής και εξοικείωσης με το καινούριο και άγνωστο περιβάλλον της πόλης και ιδιαίτερα με το χώρο της δουλειάς τους. Οι συνθήκες εργασίας, διατροφής και διαβίωσης ήταν δύσκολες και απογοητευτικές και συνιστούσαν το πρώτο αρνητικό πλέγμα στην ομαλή ανέλιξη των μελλοντικών αυτών μαστόρων. Την κατάσταση έκανε πιο απελπιστική το γεγονός ότι τα παιδιά, που στέλνονταν στους συντεχνίτες για την εκμάθηση της τέχνης ή του επαγγέλματος, βρίσκονταν ακόμη στο πρώτο στάδιο της σωματικής και πνευματικής τους ανάπτυξης και επομένως ήταν ακατάλληλα για εργασία. Επειδή γενικά οι συντεχνιακοί κανονισμοί δεν προέβλεπαν από ποιά ηλικία έπρεπε να προσλαμβάνεται, «στιχίεται», το παιδί από τον μάστορα, μπορούμε να υποθέσουμε πώς το θέμα αυτό αντιμετωπιζόταν διαφορετικά από κάθε συντεχνία.

Οι περισσότεροι γονείς οδηγούσαν τα παιδιά τους στη συντεχνία για να διευκολύνουν τη δική τους προβληματική οικονομική θέση, χωρίς να εξασφαλίζουν, έστω και τα πιο υποτυπώδη εχέγγυα των απαραίτητων συνθηκών εργασίας και διαβίωσής τους. «Να, σου παραδίνω το παιδί μου. Το κρέας είναι δικό σου, τα κόκκαλα είναι δικά μου». Αυτή είναι συνήθως η στερεότυπη φράση, με διάφορες βέβαια παραλλαγές, στα εδάφη της οθωμα-

νικής αυτοκρατορίας, που χρησιμοποιούσε ο πατέρας παραδίνοντας το παιδί του στον μάστορα. Σύμφωνα μάλιστα με τον Νίκο Καζαντζάκη, στο έργο του Αναφορά στον Γκρέκο (Καζατζάκης, 1961) μας αναφέρει ότι στην Κρήτη τη φράση, «το κρέας δικό σου τα κόκκαλα δικά μου», απηύθυναν στον δάσκαλο και οι γονείς, που πήγαιναν για πρώτη φορά τα παιδιά τους στο σχολείο.

Ο συνηθισμένος χρόνος μαθητείας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο ήταν τρία χρόνια (1001 μέρες), αν και το χρονικό αυτό διάστημα μπορούσε να ποικίλλει όχι μόνο από συντεχνία σε συντεχνία, αλλά και από τόπο σε τόπο. Ο Αλ. Φλωράκης, (1981) αναφερόμενος στους μαθητευόμενους μαρμαράδες του νησιού της Τήνου λέγει ότι: «Ο παραγιός μένει στη δουλειά του αφεντικού όσο να μάθει καλά τη δουλειά. Ποτέ όμως λιγότερο από 4 χρόνια».

Κατά τη διάρκεια της «πρωτοβάθμιας» εκπαίδευσής τους οι μαθητευόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν στους συντεχνίτες υπηρεσίες, όχι μόνο επαγγελματικές στα εργαστήρια, αλλά και στα σπίτια τους καθαρά υπηρετικές. Αρκετές φορές μάλιστα, ο μάστορας ζητούσε επιτακτικά από το τσιράκι του πολλές και βαριές εκδουλεύσεις, που έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τις σωματικές και πνευματικές δυνατότητες της ηλικίας του. Ανάμεσα στα πολυπληθή και ποικίλα υπηρετικά καθήκοντα των τσιρακιών ξεχωρίζουν: το άναμα της φωτιάς, το μαγείρεμα, το κουβάλημα ξύλων για θέρμανση, η μεταφορά του νερού από το πηγάδι η τη βρύση, το πλύσιμο πιάτων και ρούχων, το ζύμωμα του ψωμιού, το γυάλισμα των παπουτσιών του μάστορα και το ξεσκόνισμα των ρούχων του, η καθαριότητα του σπιτιού και η απασχόληση των μικρών παιδιών των αφεντικών τους.

Η διάρκεια της ημερίσιας εργασίας δεν καθοριζόταν επίσημα από πουθενά. Όπως προκύπτει από τα σχετικά έγγραφα αλλά και από τις συγκλίνουσες μαρτυρίες των υπερήλικων σημερινών μαστόρων, το ωράριο των μαθητευόμενων ξεπερνούσε κατά πολύ το οκτάωρο και πλησίαζε τις 12 και 14 ώρες. Οι ομόφωνες αυτές μαρτυρίες, γραπτές και προφορικές, αποτελούν ένα αδιάσειστο

τεκμήριο του καταθλιπτικού ωραρίου των τσιρακιών και δεν μπορούν ν' αμφισβητηθούν ως υπερβολικές, έστω κι αν, σε μερικές περιπτώσεις, ενδέχεται να υπάρχει υπέρβαση της πραγματικότητας.

Οι κυριότερες αιτίες της πολύωρης αυτής εργασίας μπορούν ν' αναζητηθούν: **α)** στα περιορισμένα περιθώρια κέρδους των συντεχνιών από τον έντονο συναγωνισμό της αγοράς, **β)** στον περιορισμένο αριθμό ημερών εργασίας εξαιτίας των πολλών θρησκευτικών αργιών και των συχνών αγγαρειών, **γ)** στις πελατειακές ανάγκες και **δ)** στις απεριόριστες δυνατότητες των μαστόρων να εκμεταλλεύονται κερδοσκοπικά τους μαθητευόμενους. Οι μαθητές των μαθητευόμενων είναι εν-

δεικτικές του κλίματος της εκμετάλλευσής, το τσιράκι, παρότι εργάζεται ακατάπαυστα, ακόμη και τις αργίες, δεν θεωρείται ότι προσφέρει, αλλ' ότι παίρνει. Αυτό αποτελεί κοινό τόπο τόσο για τους γονείς και τα παιδιά τους όσο και για τους μάστορες.

Συνήθως τον πρώτο καιρό οι μαθητευόμενοι εργάζονταν χωρίς καμιά χρηματική αποζημίωση. με το πέρασμα όμως του χρόνου έπαιρναν κάποιο μισθό, «ρόγα»*, στην αρχή πολύ μικρό, που αύξαινε προοδευτικά. (Χατζημιχάλη, 1951) Παρ' όλα αυτά οι αποδοχές τους εξακολουθούσαν να είναι στο σύνολο τους πενιχρές. οι ελάχιστες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα στις συντεχνίες δεν αλλοιώνουν τον κανόνα.

Ο δεκατετράχρονος Γιάννης Κυριαρίνης, ως μαθητευόμενος στο εργαστήριο του Κώστα Περράκη, στην Αθήνα, 1955
Πηγή: Φλωράκης, 2008

* ρόγα και ρογιάζω = μισθός και μισθώνω (λατιν. erogō). Βλ. και το δημοτικό τραγούδι: «Ε γώ είμαι έν' ορφανό παιδί, κι έχω και χήρα μάνα./ Μ' ερρόγιασεν η μάνα μου σ' ενός Αρμένη χέρι». Πβ. και την παραλλαγή: «Εγώ 'μαι τ' ορφανό παιδί, πόχω τη χήρα μάνα./Που πήγε και μ' αρόγιασε σ' έναν κακό αφέντη».

ΚΑΛΦΑΣ • Β' ΣΤΑΔΙΟ ΜΑΘΗΤΕΙΑΣ

Στο δεύτερο και τελευταίο στάδιο της μαθητείας ο ασκούμενος στην τέχνη η το επάγγελμα πρόσφερε πιο ουσιαστικές υπηρεσίες στον μάστορά του, ενώ παράλληλα βελτίωνε κατά πολύ τη θέση του από άποψη επαγγελματική και κοινωνική, όσο κι αν θεωρούνταν ανεπίσημο ακόμη μέλος της συντεχνίας. το γεγονός αυτό θωράκιζε τον κάλφα με περισσότερη καρτερία και αποφασιστικότητα και παράλληλα του έδινε νέο κουράγιο για να συνεχίσει και να ολοκληρώσει την επίπονη προσπάθεια, που είχε αρχίσει από το πρώτο στάδιο της μαθητείας και σύντομα πια θα τον οδηγούσε στην επαγγελματική του αποκατάσταση

Και στο στάδιο αυτό οι μαθητευόμενοι ήταν υποχρεωμένοι και μετά την προαγωγή τους από τσιράκια σε βοηθούς να δουλεύουν στους ίδιους μάστορες κάτω από παραπλήσιες συνθήκες που γνώρισαν ως παραγιοί. η μη διαφοροποίηση της συμπεριφοράς από μέρους των μαστόρων, Αν και είχαν να κάνουν με πιο ώριμο και πιο ειδικευμένο προσωπικό, πρέπει ν' αποδοθεί στο γεγονός από το σημείο αυτό και μετά έβλεπαν τους βοηθούς

τους σαν ανταγωνιστές στο επάγγελμα. Η διάρκεια της κάλφικης υπηρεσίας, όπως και προηγούμενα στο στάδιο του τσιρακιού, δεν ήταν νομικά κατοχυρωμένη και όλα εξαρτιόνταν από τις τοπικές συντεχνιακές συνήθειες, με βάση τις όποιες γίνονταν οι συμφωνίες ανάμεσα στους μάστορες και τους καλφάδες. Μόνο σε λίγες γεωγραφικές περιφέρειες, όπου οι επιδράσεις των δυτικών συντεχνιακών και διοικητικών συστημάτων είχαν αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια τους, ο κάλφας συνέχιζε να γνωρίζει και στη φάση αυτή τα ευεργετικά αποτελέσματα της νομικής προστασίας. Μάλιστα στις περιοχές αυτές τις πιο πολλές φορές τα σχετικά συμβόλαια αναφέρονταν από την αρχή συνολικά και στα δύο στάδια μαθητείας.

Αν δεχθούμε λοιπόν ότι η πρωτοβάθμια συντεχνιακή μαθητεία ξεκινούσε σε ηλικία 9-12 χρονών και τελείωνε στα 12-15 η άρχιζε στα 12-14 και έφθανε ως τα 15-17 και υπολογίσουμε κατά μέσο όρο 2-3 χρόνια το στάδιο της κάλφικης υπηρεσίας, πλησιάζουμε τα 17-19, ηλικία που θεωρείται η απαρχή της αντρικής ωριμότητας.

Η υποχρέωση, αλλά και η συνήθεια να παραμένει ο μαθητευόμενος και μετά την προαγωγή του σε κάλφα κοντά στον μάστορά του, συντηρούσε το προηγούμενο κλίμα εκμετάλλευσης και περιορίζε στο ελάχιστο τις δυνατότητές του, με τα δεδομένα μηδενικά περιθώρια επιλογής του εργοδότη του. Έτσι και ως βοηθός συνέχιζε να εργάζεται κάτω από απαράδεκτο καθεστώς αμοιβής, δωρεάν σχεδόν η με πενιχρές αποδοχές.

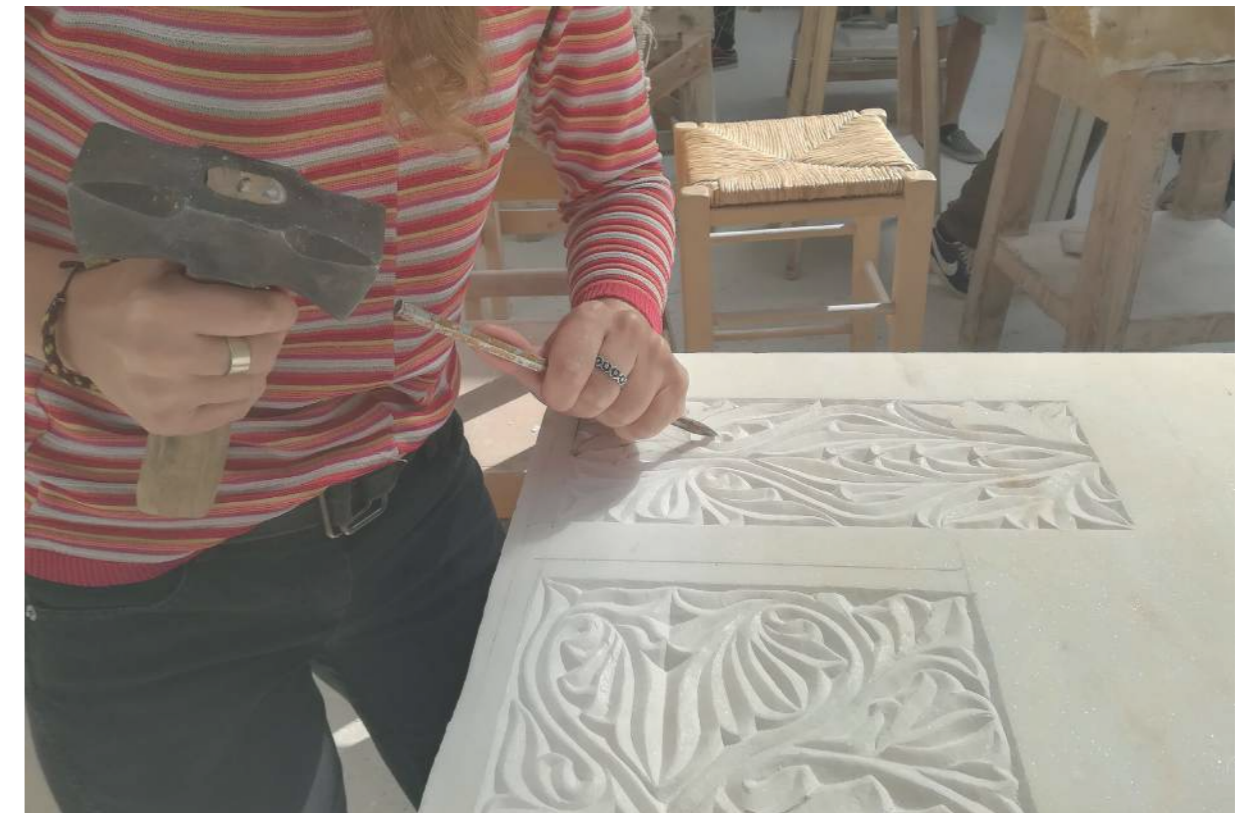
Γενικά υπήρχαν δύο μορφές αμοιβών για τους καλφάδες:

- α) πληρωμή σε χρόνο
- β) πληρωμή με το κομμάτι.

Το σύστημα αγωγής του κάλφα δεν διέφερε σχεδόν σε τίποτα από εκείνο του τσιρακιού. Όπως και πριν, έτσι και τώρα, ο μαθητευόμενος έπρεπε να σέβεται και να τιμά τον μάστορά του, να εκτελεί πρόθυμα κάθε προσταγή του και να συμμορφώνεται προς τις υποδεί-

ξεις του" να διατηρεί το καλό όνομα και τη φήμη του εργοδότη του να φροντίζει για τα συμφέροντά του και τέλος να δείχνει καλή διαγωγή και να ζει σύμφωνα με τις ντόπιες συνήθειες και τους άγραφους συντεχνιακούς κανόνες. (Πέτρου, 1976)

Ακόμη, τις Κυριακές και τις γιορτές έπρεπε να εκκλησιάζεται μαζί με τα υπόλοιπα συντεχνιακά μέλη, είτε στην ιδιόκτητη εκκλησία της συντεχνίας του, η οποία συνήθως έφερε και το όνομα του προστάτη αγίου της (Καλινδέρης, 1973), είτε σε κάποια άλλη που επιτροπευόταν από το ίδιο ισνάφι. Επίσης ο κάλφας ήταν υποχρεωμένος να παρακολουθεί τις κηδείες των μελών της συντεχνίας και έπρεπε να επικαλεστεί σοβαρούς λόγους για ν' απουσιάσει. (Σαλαμάγκας, 1959)

ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΜΑΣΤΟΡΙΑΣ

Η προαγωγή του κάλφα στη βαθμίδα των μαστόρων αποτελούσε την τελευταία, αλλά και πιο κρίσιμη, δοκιμασία του μαθητευόμενου στη διάρκεια της συνολικής του συντεχνιακής εκπαίδευσης. το αποτέλεσμα των εξετάσεων, στις οποίες καλούνταν να υποβληθεί, για να εκτιμηθεί κατά πόσο οι επαγγελματικές του γνώσεις ήταν ικανές να τον οδηγήσουν στην ανώτερη επαγγελματική βαθμίδα, ήταν καθοριστικό σημείο για το μέλλον της σταδιοδρομίας του.

Πριν όμως φτάσει στο στάδιο των εξετάσεων, ο κάλφας θα έπρεπε να εκπληρώνει μερικές προϋποθέσεις, όπως:

- α) να έχει συμπληρώσει την απαιτούμενη ηλικία,
- β) να έχει διανύσει τον προβλεπόμενο από τη συντεχνία χρόνο της «δευτεροβάθμιας» μαθητείας και
- γ) να είναι τέλειος γνώστης της τέχνης η κάτοχος των μυστικών του επαγγέλματος.

Και στο στάδιο αυτό οι καλφάδες συναντούσαν πολλά εμπόδια από τους μαστορες, επειδή οι τελευταίοι φρόντιζαν να περιορίζουν τον συντεχνιακό συναγωνισμό με τον έλεγχο της αύξησης των συντεχνιακών μελών και παράλληλα να διατηρούν τη μονοπωλιακή τους θέση στη συντεχνία. για το λόγο αυτό, οι συντεχνίτες απομάκρυναν τον επερχόμενο κίνδυνο, με την αναβολή της αναγόρευσης των καλφάδων σε μαστορες. Έτσι, ακολουθούσαν διάφορες μεθόδους εμπόδισης, κρυφές και φανερές, θεμιτές και αθέμιτες, που εξαρτιόνταν από το βαθμό συναγωνισμού στη συντεχνία, τη φιλική η εχθρική διάθεση που επικρατούσε ανάμεσα στα συντεχνιακά μέλη και τις οικογενειακές η συγγενικές σχέσεις που είχαν οι μαστορες με τους βοηθούς τους.

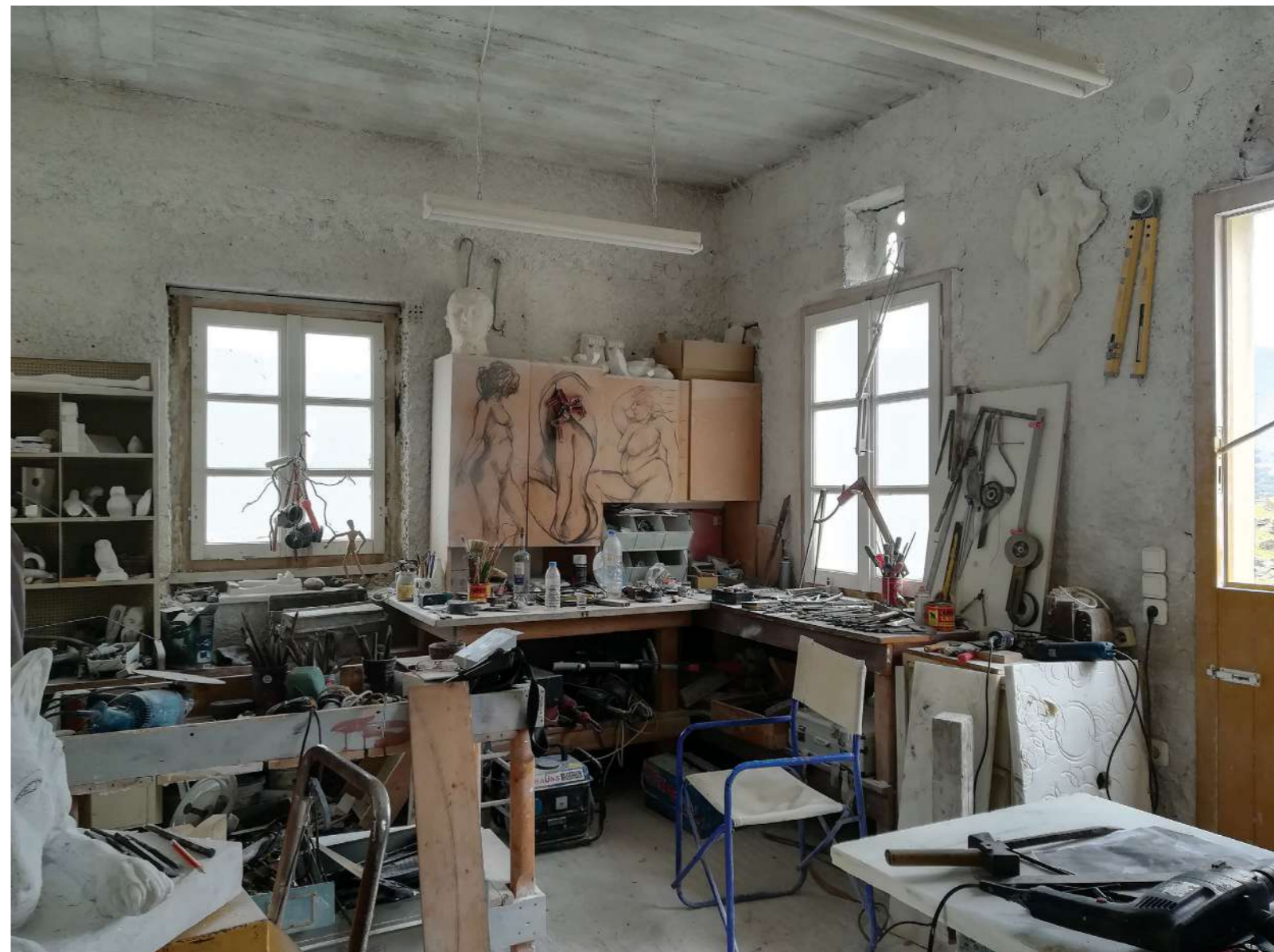
Βέβαια δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι ο κάλφας δεν ήταν πάντοτε σοβαρός ανταγωνιστής του μαστορα, γιατί όλοι οι βοηθοί που ετοιμάζονταν για την άμεση απόκτηση της μαστορίας, ούτε ήταν τέλειοι γνώστες της τέχνης, ούτε τόσο Ικανοί και επιδέξιοι στο επάγγελμα. Αντίθετα, ο κάλφας που πέρα από τις επαγγελματικές του ικανότητες, διέθετε και ένα

σημαντικό χρηματικό κεφάλαιο, αποτελούσε πιο υπολογίσιμο αντίπαλο και πιο επικίνδυνο ανταγωνιστή για τους συντεχνίτες από τον φτωχό και αδέξιο ομοιοβαθμό του.

Όταν ο μαστορας δεν είχε γιο και ετοιμάζε τον βοηθό του για διάδοχο, σήμαινε πως η συντεχνιακή οργάνωση δεν θα εμπόδιζε την προαγωγή του συγκεκριμένου κάλφα. Μερικές όμως φορές, παρόμοια περίπτωση ίσως να δημιουργούσε αρκετά και αξεπέραστα προβλήματα στον υποψήφιο, Αν ο εκπαιδευτής του ήταν δυνατός και δεινός ανταγωνιστής για τα υπόλοιπα συντεχνιακά μέλη κι ακόμη περισσότερο, Αν είχαν δημιουργηθεί μίσση και εχθρότητες ανάμεσά τους.

Αντίθετα, οι συγγενείς και Ιδίως οι γιοι των μαστόρων είχαν πάντα το προβάδισμα και διευκολύνονταν σύμφωνα με παλιές συνήθειες. Έτσι παρατηρούμε ότι, κι όταν ακόμη μερικές συντεχνίες δυσκολεύουν τις διαδικασίες προαγωγής των καλφάδων, επειδή έχουν αρκετό αριθμό μελών, πάλι οι γιοι των μαστόρων κατορθώνουν να τις υπερκεράσουν.

Για να προσέλθει ο κάλφας στις εξετάσεις θα έπρεπε πρώτα να γίνει η σχετική πρόταση από τον μαστορά του προς τη συντεχνία, την οποία ταυτόχρονα διαβεβαίωνε με ένορκη κατάθεση, ότι ο βοηθός του μπορούσε να εξασκήσει τέλεια την τέχνη η το επάγγελμα, αφού είχε ολοκληρώσει με επιτυχία τον κύκλο της εκπαίδευσής του. Αμέσως μετά, ο πρωτομάστορας του ισναφιού, στο οποίο άνηκε ο κάλφας, όφειλε να καλέσει όλα τα μέλη του για να προσδιορίσουν την εξεταστική επιτροπή, στην οποία πάντα προέδρευε ο ίδιος.

Το εργαστήριο του Χάρη στον Πύργο
Μάης 2021

Του Γιώργου Παπαγεωργίου, 1986

Το ξυλάδικο. Ήτανε μια μάντρα μεγάλη, γύρω-γύρω κλεισμένη με τοίχο. Στην άκρη της πόλης, πάνω στο δρόμο που περνούσε πρώτα το τρενάκι. Απ' έξω, πάνω απ' την πόρτα, είχε μια μεγάλη τσίγκινη ταμπέλα, με τα γράμματα ξεφτισμένα, Ξυλουργικόν εργοστάσιον. Καφάσια φκιάχναμε σ' αυτό το Ξυλουργικόν εργοστάσιον, τα μικρά κασόνια για τις ντομάτες, τα σταφύλια, τα μήλα. Τέσσερις ήμασταν. Ο μάστορας, που τον λέγαμε Μάστορα, δυο μαραγκοί, τέταρτος εγώ. Εγώ δούλευα μια παλιά προινοκορδέλα που βρισκόταν εκεί, την είχαν αφήσει και σκούριαζε – παλιά μα καλή, εγώ την έκανα μια χαρά. Κι έμαθα γρήγορα και την τέχνη. Αυτός ο Μάστορας ήταν που με λυπήθηκε και με περιμάζεψε, αυτός μου την έμαθε και την τέχνη.

[...]

Ξαναγύρισα, λοιπόν, στο ξυλάδικο. Κοιτάζω, τώρα το βλέπω, αλλαγές μεγάλες είχανε γίνει τον καιρό που βρισκόμουνα εγώ στο στρατό. Βρίσκω μια καινούργια ταμπέλα – Ξυλεία Σουηδίας. Τ' αφεντικό μας δεν είχε ιδέα από ξύλα, από τίποτα δεν είχε ιδέα αυτό το γομάρι – κληρονομιά την πήρε την μάντρα. Μου φάνηκε παράξενο να το 'χει γυρίσει τώρα στα εμπόρια. Άνοιξαν μια δεύτερη πόρτα στον πίσω τον τοίχο, εκεί τη βάλανε την ταμπέλα με το Ξυλουργικόν εργοστάσιον. Ξεχώρισαν αυτό το πίσω μέρος της μάντρας, πήγαν οι δυο μαραγκοί, πήρανε τα σύνεργά τους και παιδευόντανε πάντα με τα καφάσια τους. Στο μπροστινό της το μέρος, είχαν αγοράσει καινούργια ξυλεία, κάπου δέκα κυβικά, μαδέρια, δοκάρια, σανίδια διάφορα και την είχαν ακουμπισμένη στον τοίχο από δω κι από κει καθώς έμπαινες. Είχαν κι άλλη πιο πίσω στο υπόστεγο. Τ' αφεντικό μας έφερε δυο δικούς του – ο ένας, είπαν, ήταν παιδί της αδερφής του, Θανάση τον έλεγαν, ένας κιτρινιάρης και τα μάτια του ήταν άσπρα, δεν ήξερες πού κοιτούνε, αν κοιτούνε. Τον παρομοιάζω λίγο μ' αυτόν τον μαντράχαλο εδώ στο ΑΟΥΤΕΛ – τέτοιος Χάρος ήταν κι αυτός. Συγγενής τους ήταν κι ο άλλος, ανιψιός τους, δεν ξέρω τι διάβολος. Τους βρήκα εκεί και μεγάλες κουβέντες δεν είχαμε.

Χατζής, Δ., 1977, Το Διπλό Βιβλίο [2η Έκδοση, Ξανακοιταγμένη], Αθήνα: Καστανιώτης

ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ και η σύγχρονη χειρονακτική φάση

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Άγια λάδια	Δέσιμο	Κόβω (κόσμημα)	Μπαράγκα	Πλάτη	Σόμικο
Αγκιναρόφυλλο ή Αγκινάρα	Δεσποτικές εικόνες	Κομμός	Μπάτημα	Ποδιά	Σουβές
Αγώι (μαρμάρων)	Διαμαντέ – γλώσσα	Κοπανίζω	Μπερντές	Πονταδόρος	Σουμακί
Αιθέρας (ξυλ.)	Δοντιές	Κόπανος	Μπετουδένιο	Ποντάρω	Σούρφανο
Ακόνι	Δοξάρι	Κορνίζα	Μπίγα	Ποντίλι	Στάτουα
Ακονίζω ή Ακονώ, Ακόνισμα	Εικόνες – δεσποτικές	Κορωνίδα	Μπικούνι	Πορτοσιά	Στήθος
Αλτάριο	Εικονοστάσι	Κόσμημα	Μπινιάρω, Μπινιαρισμένο	Πουρί	Στήριγμα εικόνας
Ανοίγω, Άνοιγμα	Εκτελεστικό (σχέδιο)	Κόσμιση	Μπουντέλι	Πριγιόνι (μαρμάρου)	Στραβά σκαλοπάτια
Αποστολάρια	Εόρτολόγιο	Κουμπάνια	Μπουντιές	Προσκυνητάρι και κιβόριο –	Στριφτές κολόνες
Αριάνι	Επιστύλιο	Κουπαστή	Μπρατσόλι	στήριγμα Ευαγγελίου	Στρογγυλό
Αρίδα	Ζυγός	Κουπές	Νερά (μαρμάρου)	Προφήτες	Στρώνω, Στρώσιμο
Ασπασμοί	Ζωνάρι	Κούφωμα εικόνας	Νταμάρι (λατομείο)	Πρόσωπο	Στυλοβάτης
Ατόφιο	Θρονί	Κοφίνι	Νταμάρι (στρώση μαρμάρου)	Πυξίδα	Σφήνα – φαρσωτό
Αχιβάδα	Ίσιωμα	Κόφτης, Κοφτάκι	Ντισλιδάκι	Πυραμίδα	Σύρμα
Βάση	Καθαρίζω – πάστρεμα	Κόχη	Ντισλίδικο	Ροζέτα	Ταβάνι (δεσποτικού θρόνου)
Βαφή	Καθαρό (σχέδιο)	Κοψιά	Ξεβελονίζω, Ξεβελόνισμα	Σαϊλαμάς	Τακίμι
Βελόνι	Καθρέφτης	Κρεπάρω	Ξεκαλουπώνω	Σαϊλαντίζω, Σαϊλάντσιμα	Τάκος
Βίντσι	Καλέμι	Κύλινδρος	Ξεκουφώματα	Σαμπάνι	Ταμπλάς, Ταμπλάδες
Βιράρω	Καλούπι	Λαδάκονο	Ξεκουφώνω	Σαμπανιάζω, Σαμπανιασμέ-	Τεζιάκι
Βόλτο	Καλουπώνω	Λάκκα	Ξεροτρόχαλα	νος	Τελειώματα
Βουλώ	Καμάρα	Λάμα	Ξεταπώνω	Σαντίσιμο	Τηγάνι
Βούτα	Καμίνι	Λαμάκι	Ξυλογαϊδούρα	Σβαναδότρυπα	Τρίψιμο
Γαϊδούρα	Καμπάς	Λειψάδα	Οκτάγωνο του κουπέ	Σβανάς	Τσιμπίλι
Γάντζος	Καντεμές	Λοστός	Παίρνω, Πάρσιμο	Σβουράκι	Φάλτσο
Γερανιό	Καπάκι	Λούκι	Παλάγκο	Σενάζ	Φανάρι
Γκαντουνάς	Καπιτέλο - κεφαλοκολώνα	Λουκλουδάκι	Παράγκα	Σημαδεύω, Σημάδεμα	Φαρσωτό ή Σφήνα
Γκρέκα	Καπλαμάς	Λουκλουδάκι Ντισλίδικο	Πάστρεμα	Σημάδι	Φιλάρικο
Γλάστρα	Κασελάκι	Λουστραδόρος	Πατούρα	Σιρμαγιά	Φιόρια
Γλώσσα – διαμαντέ	Κατάλογος	Λουστράρισμα	Πάτωμα	Σίδερα (οπλισμός)	Φόρμα (σχέδιο)
Γολγοθάς	Κατρακύλια	Μακαράς	Πέκι	Σιδεροδεσιά	Φορμάρω
Γούμενο	Κεφάλι	Μα(ν)τρακαδιά	Περασιά	Σκάβω (μάρμαρο)	Φουρνελιά
Γραντίνια	Κεφαλοκόλωνα	Μα(ν)τρακάς	Περβάζι	Σκαλωσιά	Φυσερό
Γυαλί	Κιριστές	Μοντέλο	Πέτσικο	Σκαρπέλο	Φυτευτό
Γύφτικο, Γύφτος	Κλαίουσες	Μουρέλο	Πήχη	Σκιάζω	Φωλιά
Γωνιά	Κλειδί (τόξου)	Μπαλαούστρο	Πιλάστρο	Σμυρίγλι	Χαρούπα
			Πλαϊνά	Σόκος	Ψωμάκι

ΜΑΡΜΑΡΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΕΣ

Μεταφορά πρώτης ύλης:

Γαϊδούρα – Ξυλογαϊδούρα

Μετατόπισης – Ανύψωσης:

Βίντσι – Γερανιώ – Ζυγός – Κατρακύλια – Κύλινδρος – Λοστός – Μπίγα – Παλάγκο

Σχεδίασης:

Γωνιά – Πήχη

Λάξευσης – Γλυφής:

Αρίδα (ιταλική) – Βελόνι – Γλώσσα – Καλέμια – Κόπανος – Λάμα – Λαμάκι – Λουκλουδάκι – Λουκλουδάκι ντισλίδικο – Μπικούνι – Ντισλιδάκι – Ντισλίδικο – Ποντίλι – Σόκος

Κρούσης:

Κόπανος – Μα(ν)τρακάς

Διάτρησης:

Αρίδα (ελληνική ή ιταλική)

Λείανσης:

Σμυρίγλια

Μολυβδοχόησης:

Τηγάνι

Ακονισμού:

Ακόνη – Λαδάκονο

Σημειοθεσίας:

Πονταδόρος

Κατασκευές:

Κασελάκι – Μπαράγκα – Τεζιάκι – Τσιμπίλι

Εργαλεία Σύγχρονης Τεχνολογίας:

Γλώσσες Διαμαντέ – Κόφτες – Κοφτάκια – Πριόνια κοπής – Σβουράκια

Οι τεχνικές του εργαστηρίου επαναλαμβάνουν σε αρχική φάση , αλλά και σε μικρότερη κλίμακα, εκείνες της πρώτης επεξεργασίας στο λατομείο (γώνιασμα, εξασφάλιση των ακμών, ξεβελόνισμα, οδηγοί, έλεγχος, στρώσιμο, κ.λπ.). Ανάλογα με την περίπτωση, χρησιμοποιείται και το αντίστοιχο εργαλειακό φάσμα. Χωρίς να μπούμε σε λεπτομέρειες, αναφέρω μία βασική αρχή της τεχνικής διαδικασίας. Κάθε γλυφή με εργαλείο οδοντωτό (φαγάνα, ντισλίδικο, ντισλιδάκι) ακολουθείται συνήθως από μία αντίστοιχη με εργαλείο γραμμικό (λάμα, λαμάκι, γλώσσα), αντίστοιχου μεγέθους και σχήματος. Το πρώτο τρώει (αφαιρεί υλικό), το δεύτερο ισιώνει (αφαιρεί τις δοντιές).

Τα ολόγλυφα έργα (ανδριάντες, προτομές κ.α.) φιλοτεχνούνται πρώτα σε πηλό, μετά σε γύψο, και από εκεί μεταφέρονται στο μάρμαρο με τη βοήθεια ειδικού εργαλείου σημειοθεσίας, του πονταδόρου.

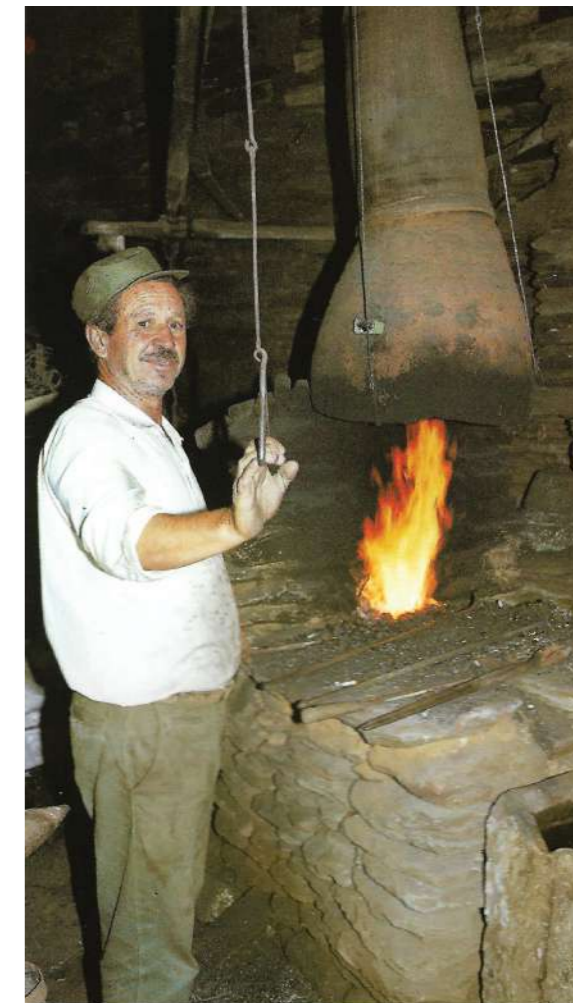

Τα εργαλεία μαρμαροτεχνίας κατασκευάζονται (και επισκευάζονται) κατά κύριο λόγο στο σιδηρουργείο, και δευτερευόντως από τους ίδιους τους μαρμαράδες. Στα Έξω Μέρη της Τήνου, κύριο έργο των σιδηρουργών ήταν η κατασκευή μαρμαροτεχνικών εργαλείων. Αυτή η εξειδίκευση είναι ευεξηγήτη, αν ληφθεί υπόψη ο μεγάλος αριθμός λατόμων και μαρμαράδων στην περιοχή, αλλά και η σκληρότητα του υλικού, που φθείρει γρήγορα τα εργαλεία. Στις μεγαλύτερες λατομευτικές επιχειρήσεις, το σιδηρουργείο (γύφτικο) ήταν εγκατεστημένο στο νταμάρι, με σιδεράδες που απασχολούνταν αποκλειστικά. Την ίδια παράδοση συνέχιζε μέχρι πρότινος στον Πύργο το σιδηρουργείο του Κώστα Αλεξόπουλου και τη συνεχίζει σήμερα αυτό του Δημήτρη Χατζή.

Κατά τη δεκαετία του 1950 συντελείται μία τεχνολογική μεταβολή, που παρατηρείται άλλωστε σε όλους τους ελληνικούς κλάδους: η μετάβαση προς τη «σύγχρονη χειροτεχνία». Στην περίπτωση, ειδικότερα της εμπειρικής μαρμαρογλυπτικής, η μετάβαση αφορούσε αρχικά το τεχνολογικό μόνο μέρος. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της νέας οργάνωσης είναι η χρήση βιομηχανικών εργαλείων στα πρώτα στάδια της διαδικασίας, με στόχο την ελάττωση του χρόνου παραγωγής, και προβιομηχανικών εργαλείων στα τελευταία στάδια, με στόχο το χειροποίητο αποτέλεσμα.

Νέα εξέλιξη παρατηρείται κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν, παράλληλα με την εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική, θα επανεμφανιστεί το ξεχασμένο για έναν και πλέον αιώνα «λαϊκό» ανάγλυφο. Νέες συνθήκες, όπως ο «φολκλορισμός» η αύξηση του τουρισμού και η οικοδόμηση σπιτιών και ξενοδοχείων παραδοσιακού τύπου, επαναφέρουν στο προσκήνιο πορτοσιές, φεγγίτες, υπέρθυρα, βρύσες και διακοσμητικές πλάκες. Αυτή η λαϊκότερη «σύγχρονη χειροτεχνία» εγκαινιάζει μία νέα φάση της τέχνης του μαρμάρου, με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά: μεικτή τεχνολογία, μικροαστική και τουριστική πελατεία, μερική αποδέσμευση από τις αρχές της παραγγελίας και της χρησιμότητας, ατομική πρωτοτυπία του μαρμαρογλύπτη. (Φλωράκης, 2008)

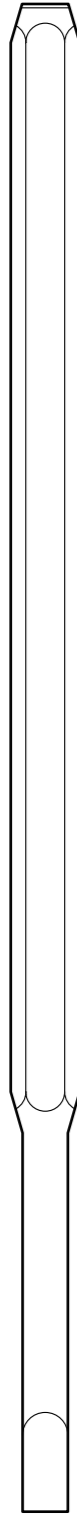
Ο σιδηρουργός Αθανάσιος Ρήγος, Υατέρνια Τήνου, 1984.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΔΙΑΜΑΝΤΕ

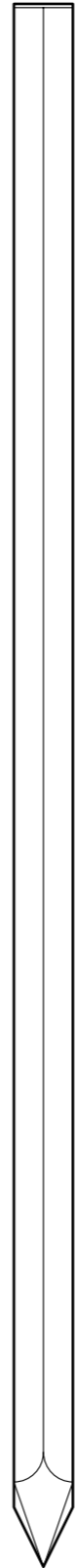
ΓΛΩΣΣΑΚΙΑ

ΛΟΥΚΛΟΥΔΑΚΙΑ

ΒΕΛΟΝΙ

ΒΕΛΟΝΙ

ΛΟΥΚΛΟΥΔΑΚΙΑ
ΝΤΙΣΛΙΔΙΚΑ

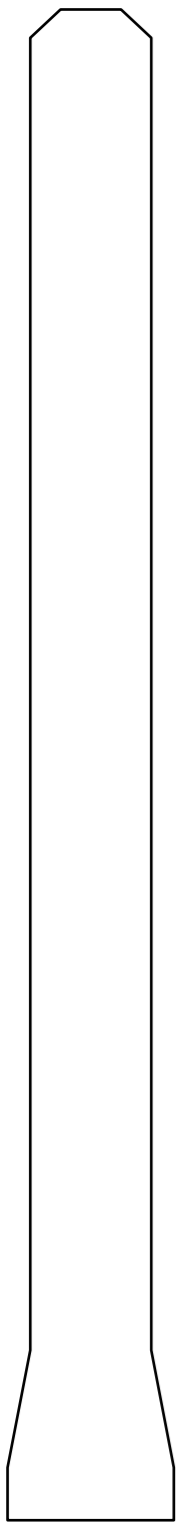

ΝΤΙΣΛΙΔΑΚΙΑ

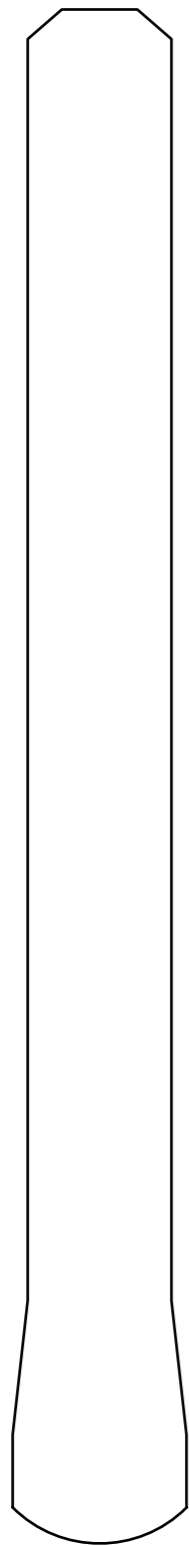

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ "ΓΥΦΤΙΚΑ"

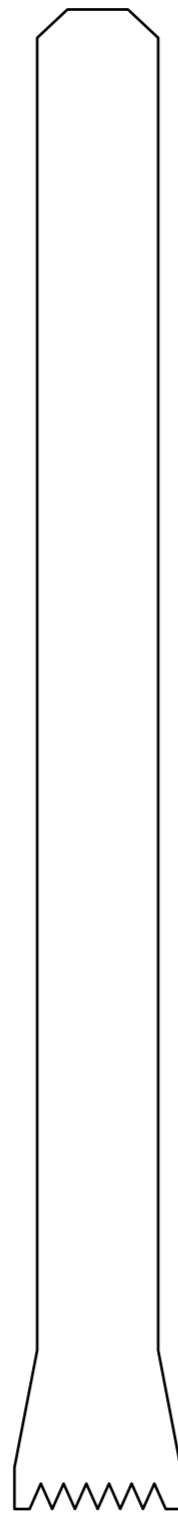
ΛΑΜΑ

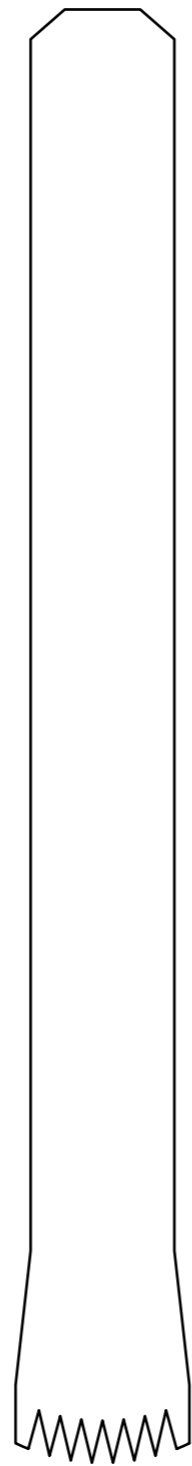
ΛΑΜΑ
ΛΟΥΚΛΟΥΔΙΚΟ

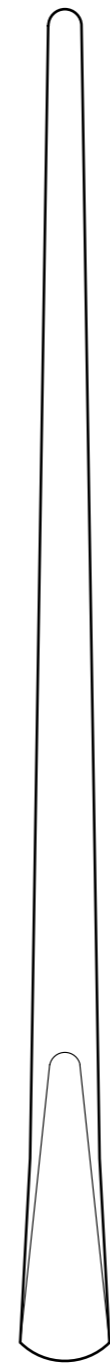
ΝΤΙΣΛΙΔΙΚΟ

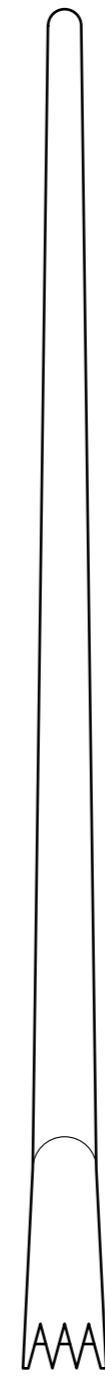
ΛΟΥΚΛΟΥΔΙΚΟ
ΝΤΙΣΛΙΔΙΚΟ

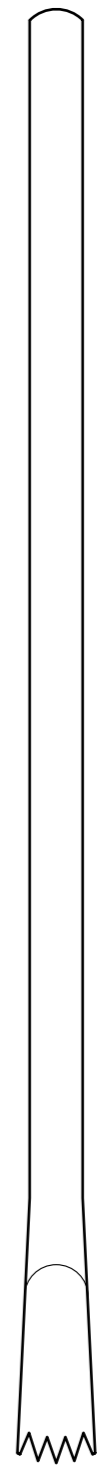
ΛΑΜΑΚΙ
ΛΟΥΚΛΟΥΔΙΚΟ

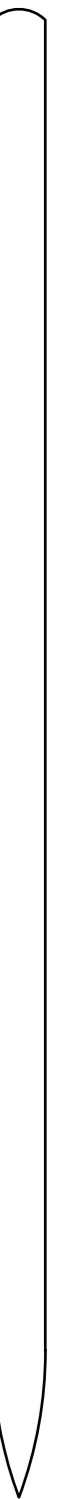
ΝΤΙΣΛΙΔΑΚΙ

ΛΟΥΚΛΟΥΔΑΚΙ
ΝΤΙΣΛΙΔΙΚΟ

ΒΕΛΟΝΙ

ΜΕΡΟΣ Β

ΟΙ ΞΕΡΟΛΙΘΙΕΣ

[...]

Οι ξερολιθιές, αυτοί οι πέτρινοι τοίχοι αντιστήριξης που κρατάνε τις πεζούλες στα νησιά, οι μάντρες και οι φράχτες που χωρίζουν ιδιοκτησίες και ακολουθούν τα καλντερίμια, ακόμα και οι στάβλοι, οι αποθήκες και οι μύλοι, που φτιάχνονται εδώ και αιώνες στα νησιά του Ιονίου, του Αιγαίου, αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα, μόνο με πέτρα, χωρίς κανένα συνδετικό υλικό -όπως τσιμέντο ή λάσπη- να τις ενώνει, δεν είναι μόνον αισθητικά εξαιρετικές αλλά ζωτικές για τους τόπους και τους κατοίκους τους.

Πώς θα ήταν τα νησιά μας χωρίς ξερολιθιές; Αγονοί ορεινοί όγκοι, μέρη ρημαγμένα από τον αέρα, αφιλόξενα για τον άνθρωπο και για τις δραστηριότητές του. Δεν είναι υπερβολές. «Το χώμα στα νησιά είναι λίγο και η κατωφέρεια μεγάλη», λέει στο ΟΙΚΟ ο λαογράφος, Αλέκος Φλωράκης, που εργάζεται στο Μουσείο Μαρμαροτεχνίας που ετοιμάζει η Τράπεζα Πειραιώς στην Τήνο. «Αν δεν υπήρχαν αναβαθμίδες ή τράφοι, όπως τις λέμε εδώ, θα ήταν αδύνατον να επιβιώσει ο ντόπιος πληθυσμός».

Στην Τήνο, δεν υπάρχει βουνό χωρίς τους δαντελωτούς πέτρινους σχηματισμούς. Αυτό που λέμε ελληνικό νησί δεν αποτελείται μόνο από καφέ χώμα και γαλάζια θάλασσα αλλά κυρίως από πέτρες. Πέτρες τιθασευμένες από τον άνθρωπο, τοποθετημένες με τάξη και αρμονία η μία πάνω στην άλλη, η μία δίπλα στην άλλη με σφήνες ή χωρίς, δεμένες μεταξύ τους με τους νόμους της ισορροπίας και της βαρύτητας, στέκουν αιώνιοι τοποτηρητές. Δημιουργούν ασύμμετρα γεωμετρικά σχήματα, επιβάλλουν τη δική τους αρχιτεκτονική τοπίου, στρίβουν, ανηφορίζουν ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους.

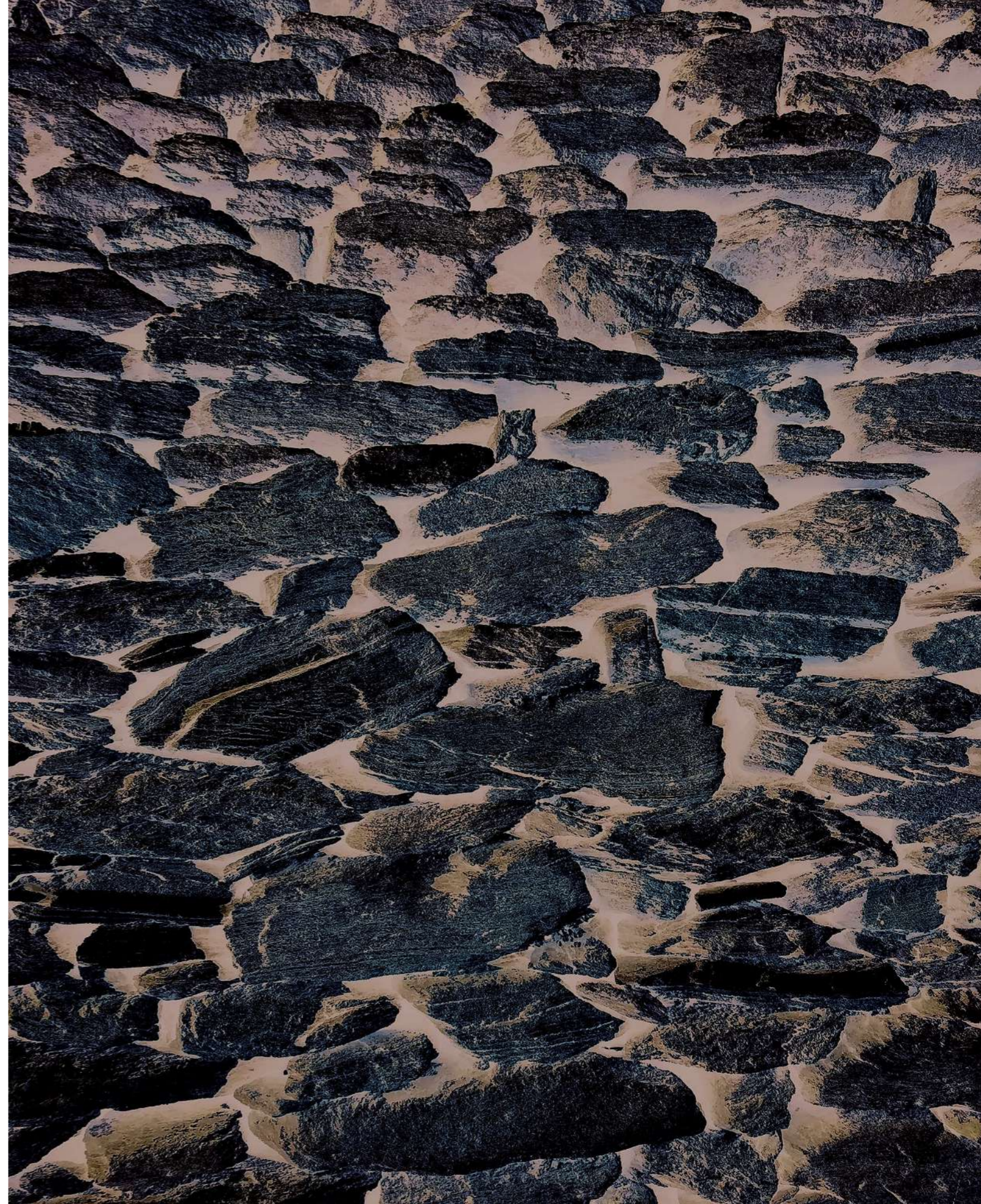
Πριν από μερικές δεκαετίες η αποκατάσταση της ξερολιθιάς αντιστήριξης αποτελούσε μέρος της ετήσιας ρουτίνας των αγροτών. Ο κ. Γιάννης Ψάλτης, πρόεδρος του Περιβαλλοντικού Συλλόγου «Φίλοι του Πρασίνου» στην Τήνο, θυμάται: «Τον Οκτώβριο, που δεν είχαμε πολλές αγροτικές εργασίες, ο πατέρας μου συγκέντρωνε όλη την οικογένεια για να φτιάξουμε τις βουλίστρες ή β'λίστρες, όπως λέμε στην τηνιακή ντοπιολαλιά τα κατεστραμμένα κομμάτια της ξερολιθιάς».

Σήμερα οι βουλίστρες είναι πολύ περισσότερες από τις «καλοστεκούμενες» ξερολιθιές. Η τεχνική που ακολουθείται από την εποχή την προϊστορικών χρόνων και η διατήρηση της οποίας δεν είναι μόνο χρήσιμη, αλλά αποτελεί μέγιστο θέμα πολιτισμού, χάνεται. Ο εφησυχασμός ότι δεν χρειάζεται πια να παράγουμε τοπικά προϊόντα ούτε να κρατήσουμε τα νερά μας, γιατί μπορούμε να τα αγοράσουμε και τα δύο από άλλα μέρη, καθώς και η πλήρης αδιαφορία της Πολιτείας για τη διάσωσή τους, έχει μετατρέψει τις ξερολιθιές σε ερείπια. Ετσι, σήμερα, τόνοι νερού και γόνιμου εδάφους χάνονται κάθε χρόνο στη θάλασσα, την ώρα που οι νησιώτες χρυσοπληρώνουν τα προϊόντα διατροφής και παρακαλάνε για λίγο υφάλμυρο νερό που έρχεται με την υδροφόρα...

Ένας από τους τελευταίους «πετράδες» αποκαλύπτει τα μυστικά της ξερολιθιάς. Ο κύριος Γιάννης Δελατόλας ή Ντουλάς, όπως είναι το παρατσούκλι του, είναι 77 χρόνων, έχει τρία παιδιά, έξι εγγόνια αλλά αυτό δεν τον σταματά από το να βρίσκεται συνέχεια στα χωράφια για δουλειές. Έχει καμιά εικοσαριά κασίκες που πρέπει να προσέχει αλλά και κότες, κουνέλια, δυο «δαμαλίδια», όπως λένε τις μικρές θηλυκές γελάδες, πολλά κουνέλια, πρόβατα και ένα γαϊδουράκι. Δεν είναι όμως μόνο αυτές οι ασχολίες του. Ο μαστρο-Γιάννης συνεχίζει να καλλιεργεί τον μπαξέ που έχει, και σαν παλιός πετράς -μάστορας της πέτρας- συνεχίζει να μαστορεύει όταν του δοθεί η ευκαιρία και όταν βρει μεροκάματο.

Η εμπειρία αυτή είναι προϊόν της αγάπης του για την μαστοριά και την πέτρα. «Ήταν το φαί μου», μας λέει. «Αλλά την τέχνη δεν μου την έδειξε κανένας πρωτομάστορας. Την έκλεψα μόνος μου με το μάτι. Ο καλός χτίστης πρέπει να ξεχωρίζει την σωστή πέτρα μέσα από τον σωρό. Να μη χάνει χρόνο να την «σκίσει». Εγώ έχτιζα μέχρι και πέντε μέτρα ξερολιθιά την ημέρα», λέει με καμάρι. «Με αυτή την επιδεξιότητα που απέκτησα κράτησα την οικογένειά μου γιατί από τη γεωργία και τα ζώα δεν έβγαине μεροκάματο».

Της Γεωργίας Ζαβιτσάνου

[...]

Ο χώρος που δημιουργείται από τις ξερολιθικές αυτές κατασκευές μετουσιώνεται σε τόπο. Πρόκειται για τόπους ιδιαίτερους που αποτελούν συχνά την τελευταία ζώνη, το όριο, μεταξύ του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος. Στην περίπτωση της Θηρασίας αποτελούν όλες αυτές τις περιοχές ανάμεσα στους οικισμούς και τη θάλασσα όπου συναντάται η ανθρώπινη δραστηριότητα. Ουσιαστικά αποτελούν το σύνολο του νησιού. Η παρέμβαση αυτή αλλάζει τη μορφή του τοπίου, το φέρνει στα μέτρα του ανθρώπου και παράγει ένα καινούριο ανθρωπογενές περιβάλλον. Οι ξερολιθιές και οι πεζούλες κρύβουν μέσα τους πληροφορίες και στοιχεία όχι μόνο για την τεχνογνωσία και την κατασκευαστική ικανότητα των μαστόρων, αλλά και για τη σχέση των ανθρώπων με την ύπαιθρο, τις προτεραιότητες που δίνουν και τις δυνατότητες που έχουν οι κάτοικοι και ο κάθε οικισμός, καθώς και στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση της τοπικής κοινωνίας.

Οι ξερολιθιές μαζί με τις πεζούλες έχουν ως στόχο να δημιουργήσουν, να ορίσουν και να κατανέμουν χώρους, ώστε να καλύψουν μια σειρά από ανάγκες. Στην περίπτωση της Θηρασίας η κυριότερη ανάγκη που καλούνταν να εξυπηρετήσει το σύστημα της πεζούλας – ξερολιθιάς ήταν η δημιουργία μιας αρόσιμης επιφάνειας. Οι έντονες κλίσεις του εδάφους στα ανατολικά και στα νότια του νησιού δημιουργούν ένα τοπίο ακατάλληλο για καλλιέργεια χωρίς την επιπρόσθετη ανθρώπινη παρέμβαση. Επιπλέον, η δράση πολύ ισχυρών ανέμων που πνέουν κατά τη διάρκεια του χρόνου σε συνδυασμό με το άνυδρο τοπίο και την απουσία υψηλής βλάστησης καθιστούν έναν πολύ σκληρό και αφιλόξενο τόπο για τον άνθρωπο. Η δημιουργία καλλιεργήσιμης γης με τη βοήθεια των ξερολιθιών και πεζούλων αποτελούσε για τον κάτοικο της Θηρασίας το βασικό μέσο για την εξασφάλιση των βασικών πηγών της τροφής και εσόδων του. Δεν αποτελούσε μόνο μία λύση για την ευημερία του νησιώτη, αλλά πιο πολύ μια λύση για την επιβίωσή του, με δεδομένο ότι η γη του παρείχε τα βασικά εφόδια για τη ζωή.

[...]

Η δημιουργία πεζούλων με τη βοήθεια των ξερολιθιών έχει ως στόχο την οριζοντικοποίηση του εδάφους. Αυτό δίνει τη δυνατότητα να διαμορφωθεί η γη σύμφωνα με τις ανθρώπινες ανάγκες. Έτσι καθίσταται δυνατό να αναπτυχθεί πάνω στο οριζόντιο έδαφος οικοδομική δραστηριότητα με πολύ μεγαλύτερη ευκολία από ότι σε έδαφος με κλίση. Σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως μέσα σε οικισμούς, οι πεζούλες και οι ξερολιθιές δημιουργούν τα κατάλληλα πλατώματα, ώστε να φιλοξενηθούν σε αυτά κτίρια ή ανοικτοί ελεύθεροι χώροι, για παράδειγμα αυλές ή ρυμίδια. Με αυτό τον τρόπο οι κάτοικοι της Θηρασίας κατάφεραν να αυξήσουν το εν δυνάμει οικοδομήσιμο εμβαδόν έξω από τις υπόσκαφες κατασκευές τους και να δημιουργήσουν καινούριους χώρους για ποικίλες χρήσεις.

Οι ξερολιθιές έχουν άμεση επίδραση στο γύρω τους περιβάλλον. Στις περιοχές που κατασκευάζονται για τη δημιουργία πεζούλων αλλάζει το μικρο-οικοσύστημα και το μικρο-περιβάλλον. Μελέτες σε άλλα νησιά, όπως στην Κάρπαθο, στη Σύμη, στην Κέα και στην Αστυπάλαια, έχουν δείξει ότι το έδαφος γύρω από τις ξερολιθιές προστατεύεται από τη διάβρωση, ενώ τα χώματα σε εκείνα τα σημεία συγκρατούν ως τρεις φορές περισσότερο νερό κάνοντας τα εδάφη πιο εύφορα στην καλλιέργεια (Βερνίκος, Δασκαλοπούλου & Παυλογεωργάτος 2002, 267). Στις περιοχές αυτές δημιουργείται μια μικρο-πανίδα και μικρο-χλωρίδα, καθώς το σύστημα των συνεχόμενων τοίχων αποτελεί βιολογικά δίκτυα, που προσφέρουν ευνοϊκές συνθήκες ζωής. Οι κοιλότητες των ξερολιθικών τοίχων παρέχουν καταφύγιο σε πολυάριθμα είδη ζώων και σε διάφορα είδη φυτών τα οποία βυθίζουν τις ρίζες τους ή καταλαμβάνουν τους άμεσα γειτονικούς χώρους με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα ιδιαίτερο ανθρωπογενές οικοσύστημα το οποίο συμβάλει στη βιοποικιλότητα του τόπου.

Του Κώστα Αθανασίου, 2015

Η εργατικότητα και ο μόχθος των χωρικών αναγνωρίζεται και τώρα στις ξερολιθιές, τις αιμασιές, που έχτισαν σε όλες τις βουνοπλαγιές για να συγκρατήσουν το φτενό χώμα στις απότομες πλαγιές, δημιουργώντας μικρά κλιμακωτά χωραφάκια. Γι' αυτό και τα άροτρά τους ήταν πάντοτε μικρά. Η τηνιακή γη είναι ορεινή και σε όλο το μήκος της διασχίζεται από μία οροσειρά με απότομες πλαγιές.

Του Δημήτρη Φιλίππιδη, 2001

Κλαίουσα Ξερολιθιά στον Πύργο
Μάρτιος 2021

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

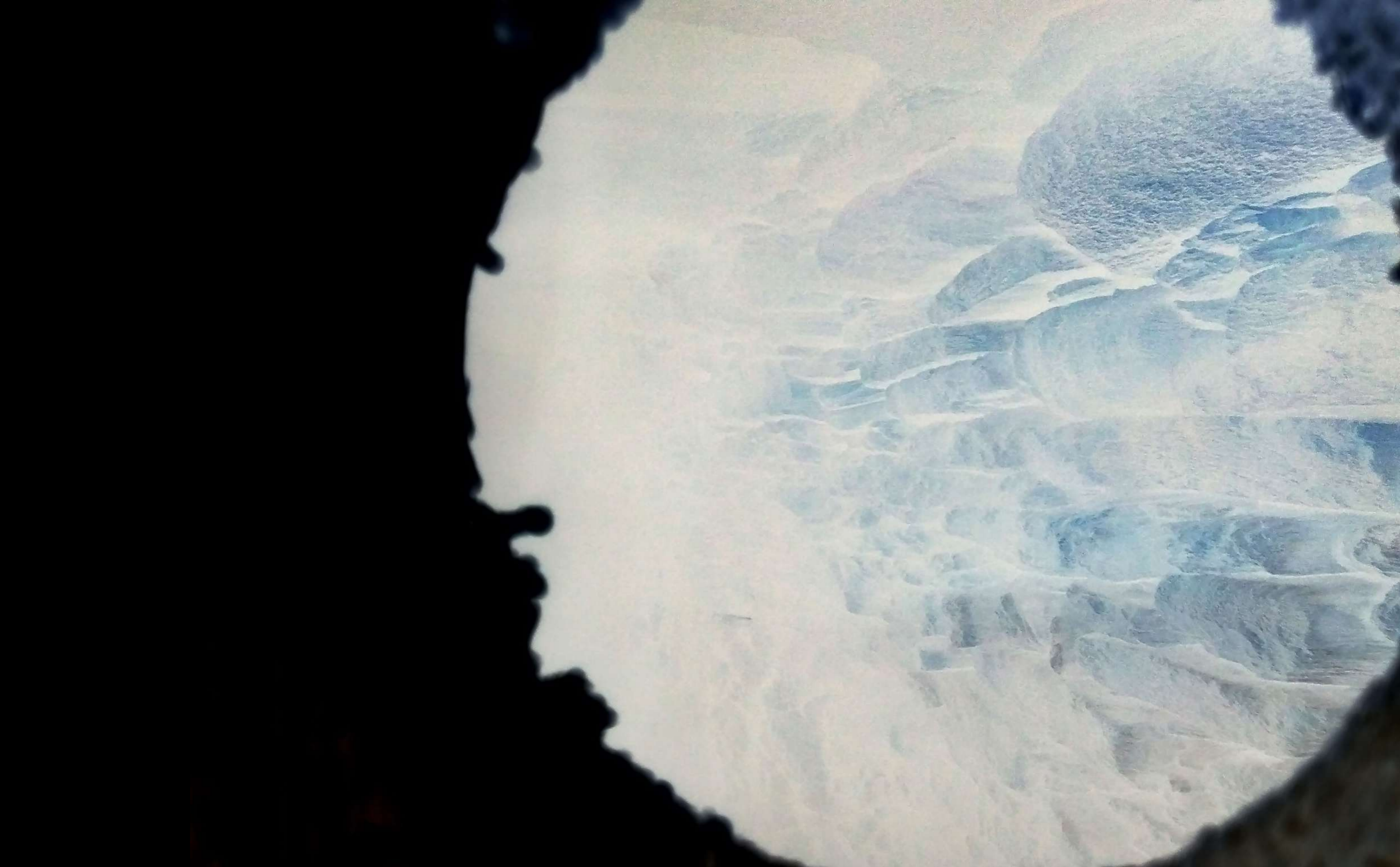
Οι τηνιακές κατοικίες που λέγονται και κάμαρες, κελλιά ή βοϊοδοκέλλια, είναι τα μικρά άπειρα σκουρόχρωμα πετροκάλυβα που βρίσκονται διασκορπισμένα στα χωράφια, δίπλα στις αιμεσιές (=ξερολιθιά που συγκρατεί το χώμα σε πλαγιές) σαν μία αξεχώριστη συνέχεια τους. Ο χωρικός χτίζει την κατοικιά μέσα στο χωράφι του για να αποθηκεύει προσωρινά τα προϊόντα της σοδιάς και τα εργαλεία του, να βρίσκει δροσιά στην κάψα του καλοκαιριού και να σταβλίζει τα ζώα την εποχή που οργώνει. Είναι μικρών διαστάσεων, δεν ξεπερνάει το ανθρώπινο ύψος, με τοίχους από χοντρούς σχιστόλιθους, σχεδόν αδούλευτους, χωρίς συνδετικό υλικό, χωρίς επίχρισμα. Στεγάζεται με δώμα και η οροφή με τα στεγάδια (= σχιστόπλακα μεγάλων διαστάσεων για στέγαση), τις τεράστιες σχιστόπλακες, που το μήκος τους καλύπτει όλο το πλάτος της κατοικιάς, θυμίζουν μεγαλιθικές κατασκευές.

Το πιο εντυπωσιακό σημείο της κατοικιάς είναι ο πανάρχαιος τρόπος δομής του τοίχου, ο εκφορικός, που ανάγεται στην ίδια δομή τοίχων των μυκηναϊκών αιώνων. Οι τηνιακοί τον δούλευαν και στους μεσαιωνικούς σκεπαστούς δρόμους του χωριού, όπως και σε μερικά παλιά ισόγεια. Και αναρωτιέται κανείς αν είναι μία παράδοση που έχει ρίζες από εκείνη την εποχή ή συμπτωματική παρόμοια επινόηση έμπειρων μεταγενέστερων μαστόρων.

Του Δημήτρη Φιλίππιδη, 2001

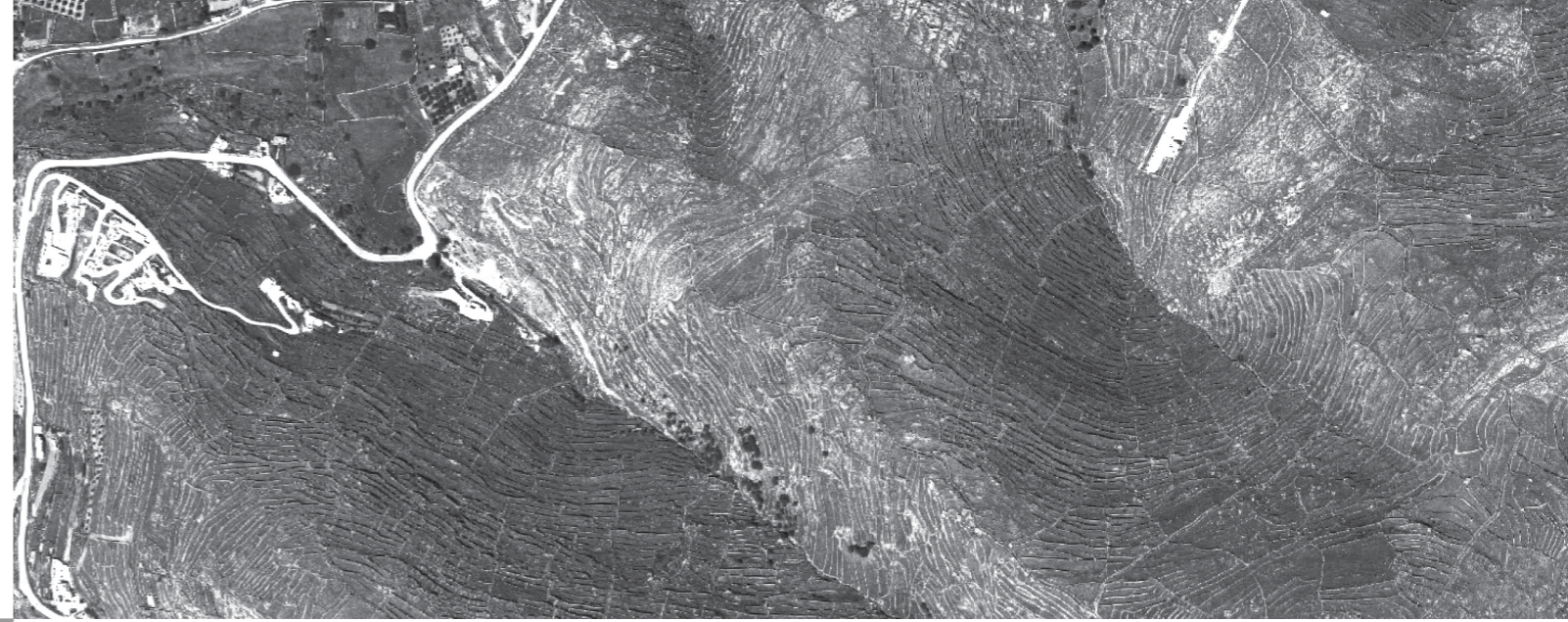

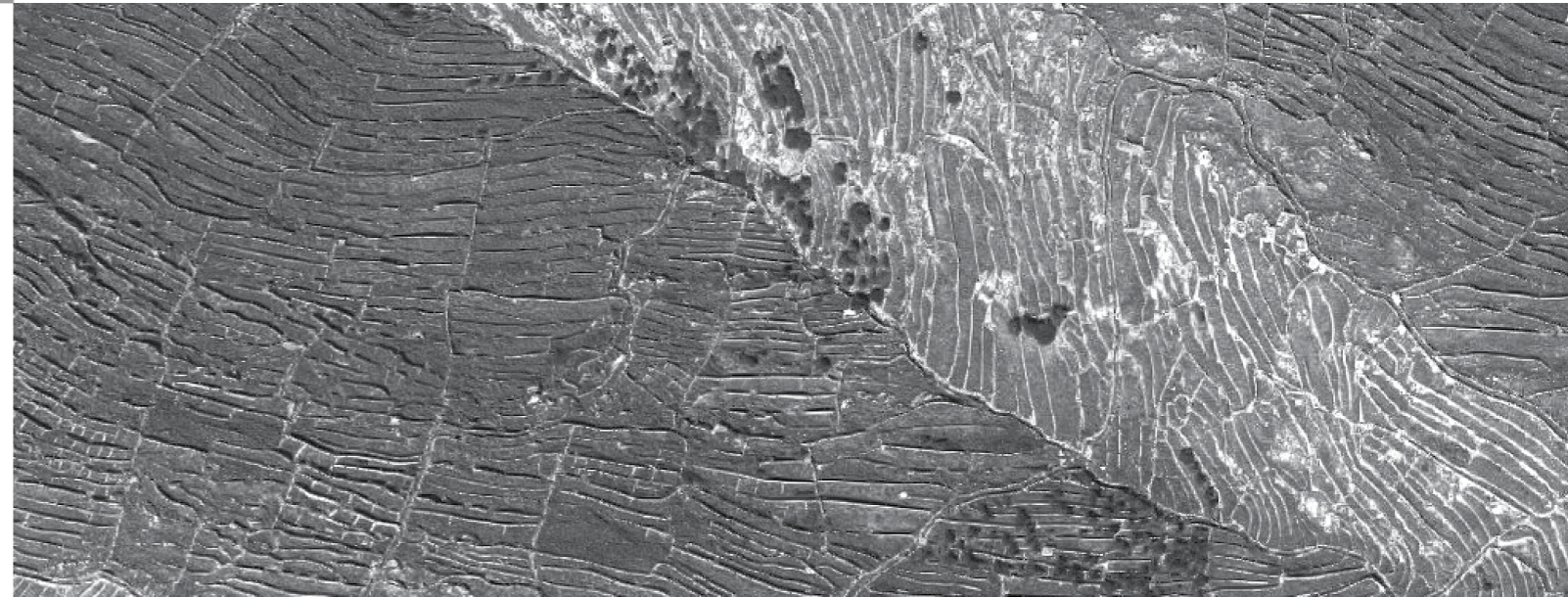

Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ

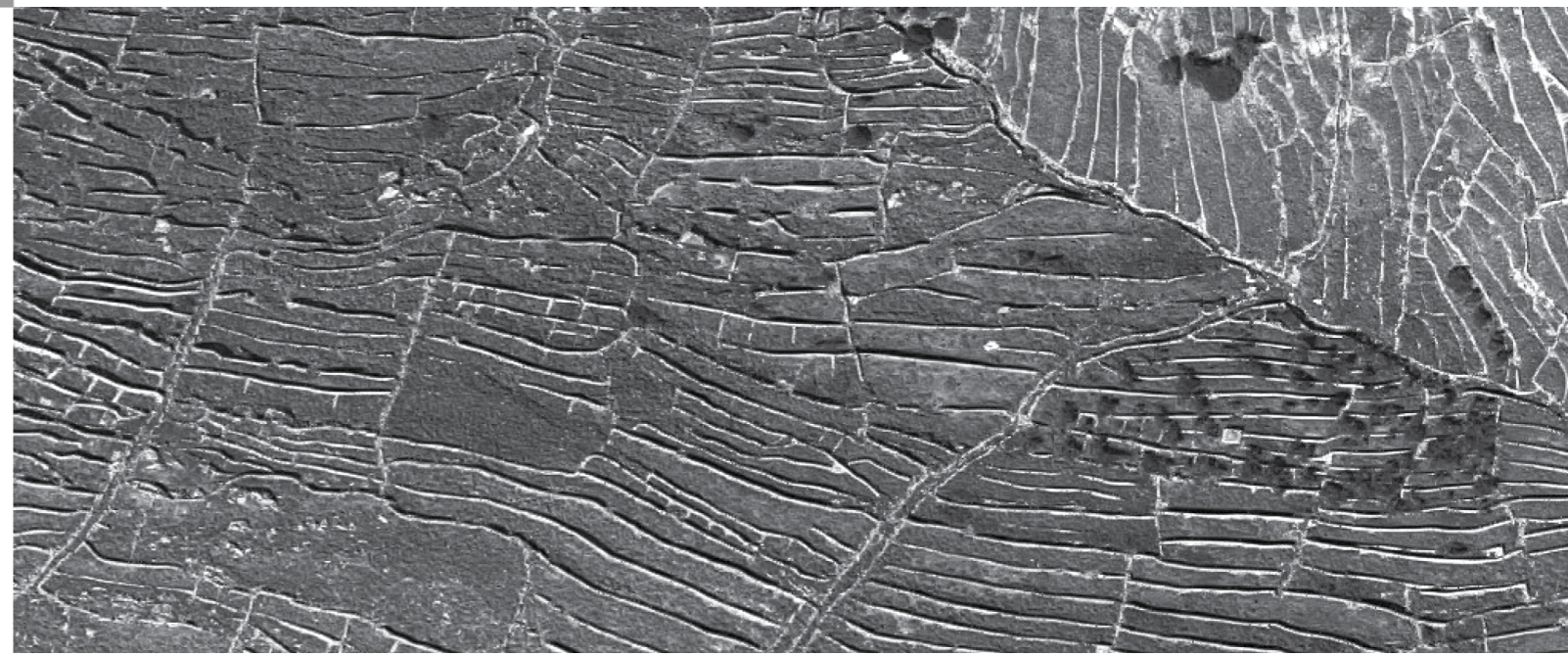
Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΛΗΣ
ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ
ΤΕΜΑΧΙΣΩ ΓΗ
ΤΕΜΑΧΙΣΩ ΥΛΗ
ΤΕΜΑΧΙΣΩ ΤΑ ΚΑΘΕΤΑ
ΤΑ ΠΡΕΠΕΙ
ΑΚΟΛΟΥΘΩ ΤΟΝ ΤΕΜΑΧΙΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ
ΤΟΥ ΟΛΟΥ

ΤΑ ΔΙΠΤΥΧΑ ΕΙΝΑΙ Ο ΟΔΗΓΟΣ ΜΟΥ
ΤΑ ΤΡΙΠΤΥΧΑ ΜΟΥ ΕΜΑΘΑΝ ΠΟΛΛΑ
ΠΩΣ ΝΑ ΚΟΒΩ ΤΑ ΚΑΘΕΤΑ
ΤΑ ΠΡΕΠΕΙ
ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΦΟΒΑΜΑΙ
ΚΑΙ ΑΥΤΑ ΚΟΜΜΕΝΑ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣΜΕΝΑ
ΑΛΛΑ ΠΙΟ ΕΝΩΜΕΝΑ ΑΠΟ ΚΑΘΕ

ΕΔΩ ΚΑΙ ΚΑΙΡΟ ΑΚΟΛΟΥΘΩ ΤΟΝ ΤΕΜΑΧΙΣΜΟ
ΤΟΝ ΣΥΝΑΝΤΩ ΠΑΝΤΟΥ
Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΝΑΙ ΑΜΕΣΗ ΚΑΙ ΑΥΘΟΡΜΗΤΗ
ΧΩΡΙΣ ΠΟΛΛΑ ΛΟΓΙΑ
ΕΝΩΣΕ ΤΑ ΤΕΜΑΧΙΣΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΣΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

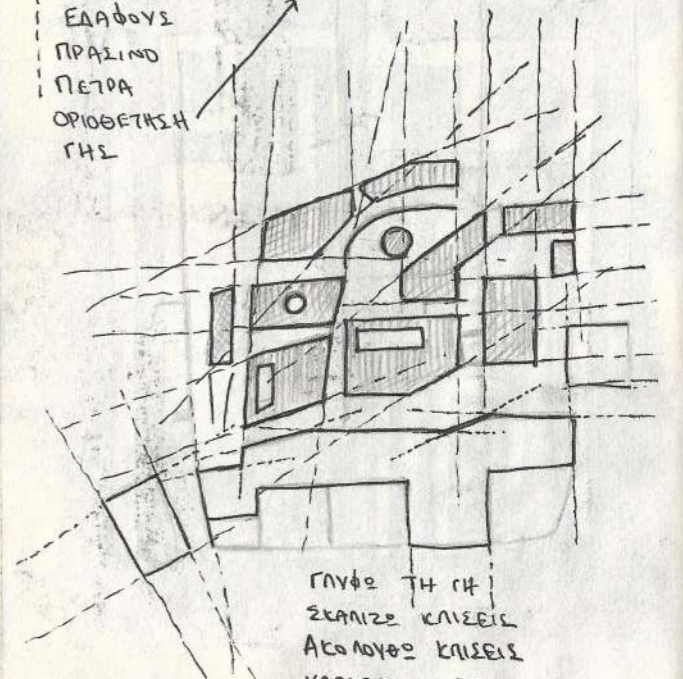

(2)

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ / ΜΙΜΗΣΗ
ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ
ΜΕ ΤΑ ΗΔΗ ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΦΥΣΙΚΑ ή ΤΕΧΝΗΤΑ

ΑΝΑΒΑΘΜΟΙ → ΣΤΑΘΟΙ
ΑΝΑΓΛΥΦΟ
ΕΔΑΦΟΥΣ
ΠΡΑΣΙΝΟ
ΠΕΤΡΑ
ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ
ΓΗΣ

ΓΥΦΟ ΤΗ ΓΗ
ΣΚΑΛΙΣΕ ΚΛΙΣΕΙΣ
ΑΚΟΛΟΥΘΟ ΚΛΙΣΕΙΣ
ΧΑΡΑΞΟ ΚΛΙΣΕΙΣ
ΑΦΑΙΡΕ ΓΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΝΗΣΟΤΗΤΑΣ

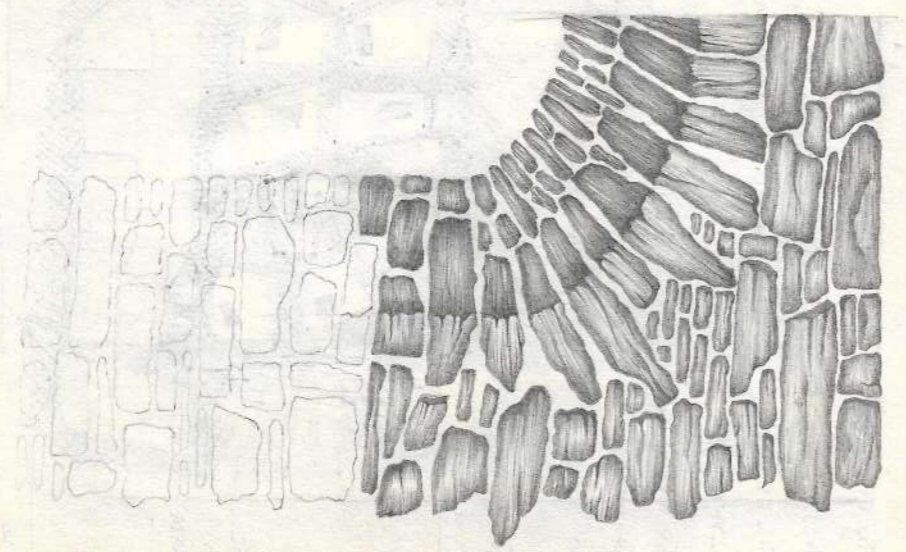
⊖ ΦΥΣΙΚΗ ΠΡΟΣΤΗ ΝΥΗ

⊕ ΑΝΘΙΣΣΕΙΣ ΠΡΟΣΤΗΣ ΝΥΗΣ
ΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΧΕΙΡΙΣΜΟΙ

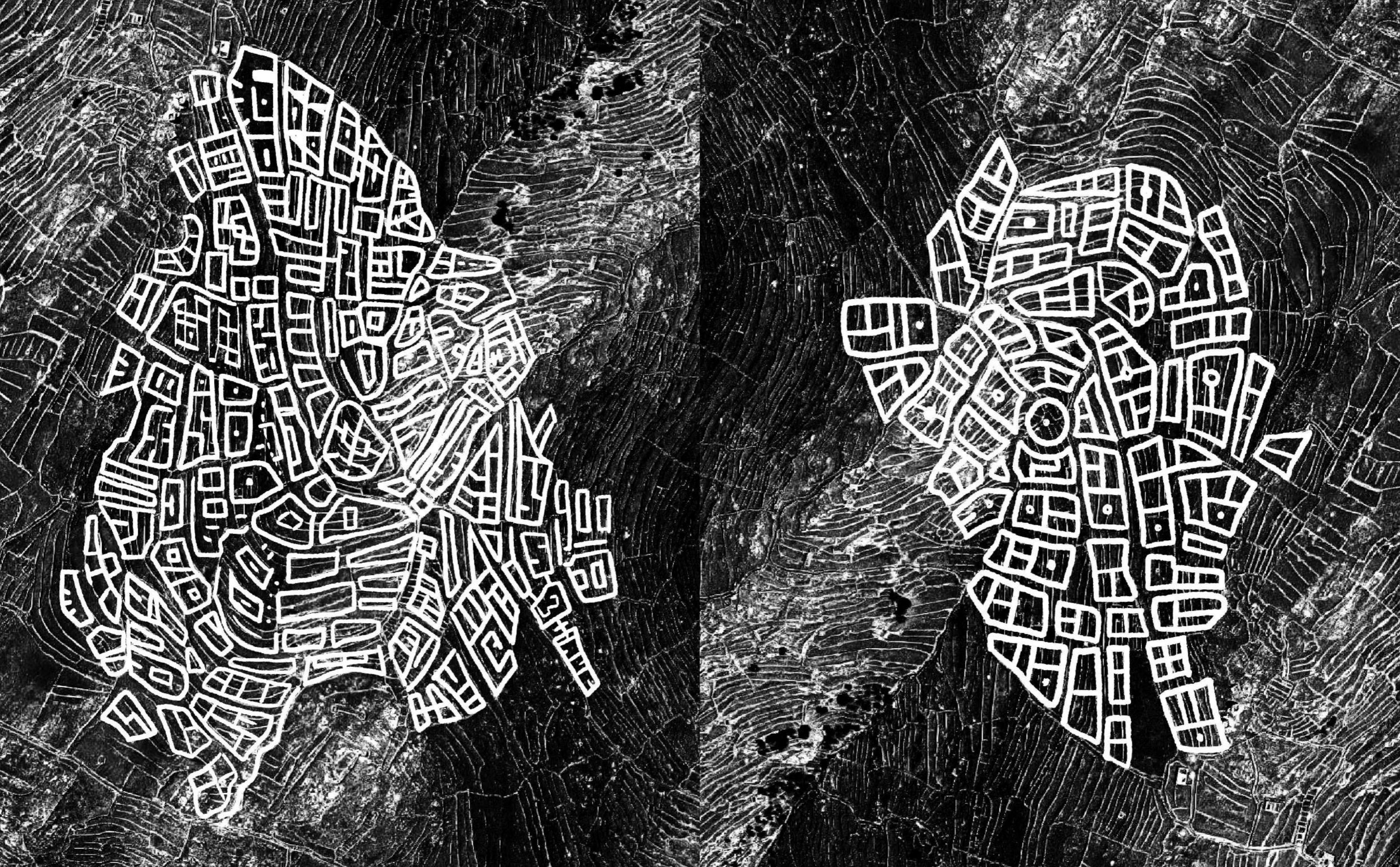
"ΜΟΝΟ ΤΑ ΕΡΕΙΛΙΑ ΕΣΦΑΡΑΖΟΥΝ
ΟΠΟΙΩΣ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΑ ΕΝΔΕΡΟΝΟΣ"
ΑΛΔΟ ΡΟΣΣΙ

ο ΚΑΤΑΒΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ
Η ΡΗΞΗ / ΔΙΑΡΡΕΞΗ ΣΥΝΟΡΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΦΑΝΕΙΩΝ
ΠΑΡΑΓΩΓΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ή
ΚΑΘΟΙΑ ΚΥΤΤΑΡΑ ΜΙΑΣ ΟΝΟΜΙΑΣ ΤΑ ΟΠΟΙΑ
ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΑΝΘΩΠΙΕΣ ΤΥΧΑΙΑ ή ΑΦΘΑΙΡΕΣΙΑ.
ΕΧΟΥΝ ΜΙΑ ΝΟΜΙΚΗ, ΕΝΑΝ ΣΑΝΩΝΑ ΡΟΥ
ΤΑ ΔΙΕΝΟΥΝ, ΕΧΟΥΝ ΕΝΔΕ ΕΝΔΟΣ
ΔΙΚΗΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΟΧΗΣ

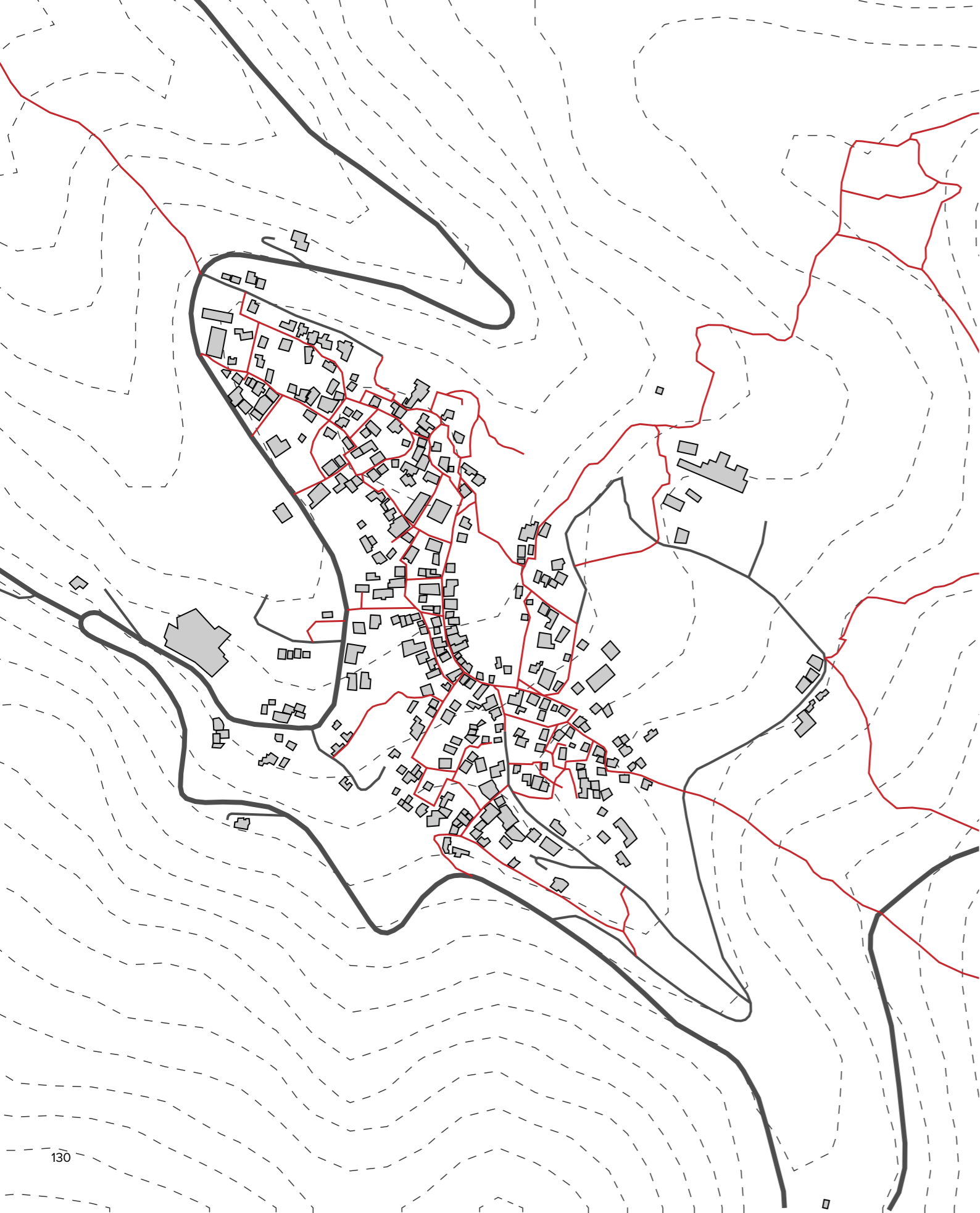
ΜΕΓΑΛΗ ΚΙΝΗΜΑΤΑ / ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΙΝΗΜΑΤΑ
↓
Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ
ΑΠΟΤΙΤΗΣ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΑΡΟΣΤΡΟΣΗΣ

Ο ΤΟΠΟΣ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΠΥΡΓΟΥ

- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ
- ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΕΣ ΔΡΟΜΟΙ
- ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
- ΚΤΙΡΙΑ

0 25 50 100

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΑΡΜΑΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΤΑ ΒΟΪΔΟΚΕΛΜΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

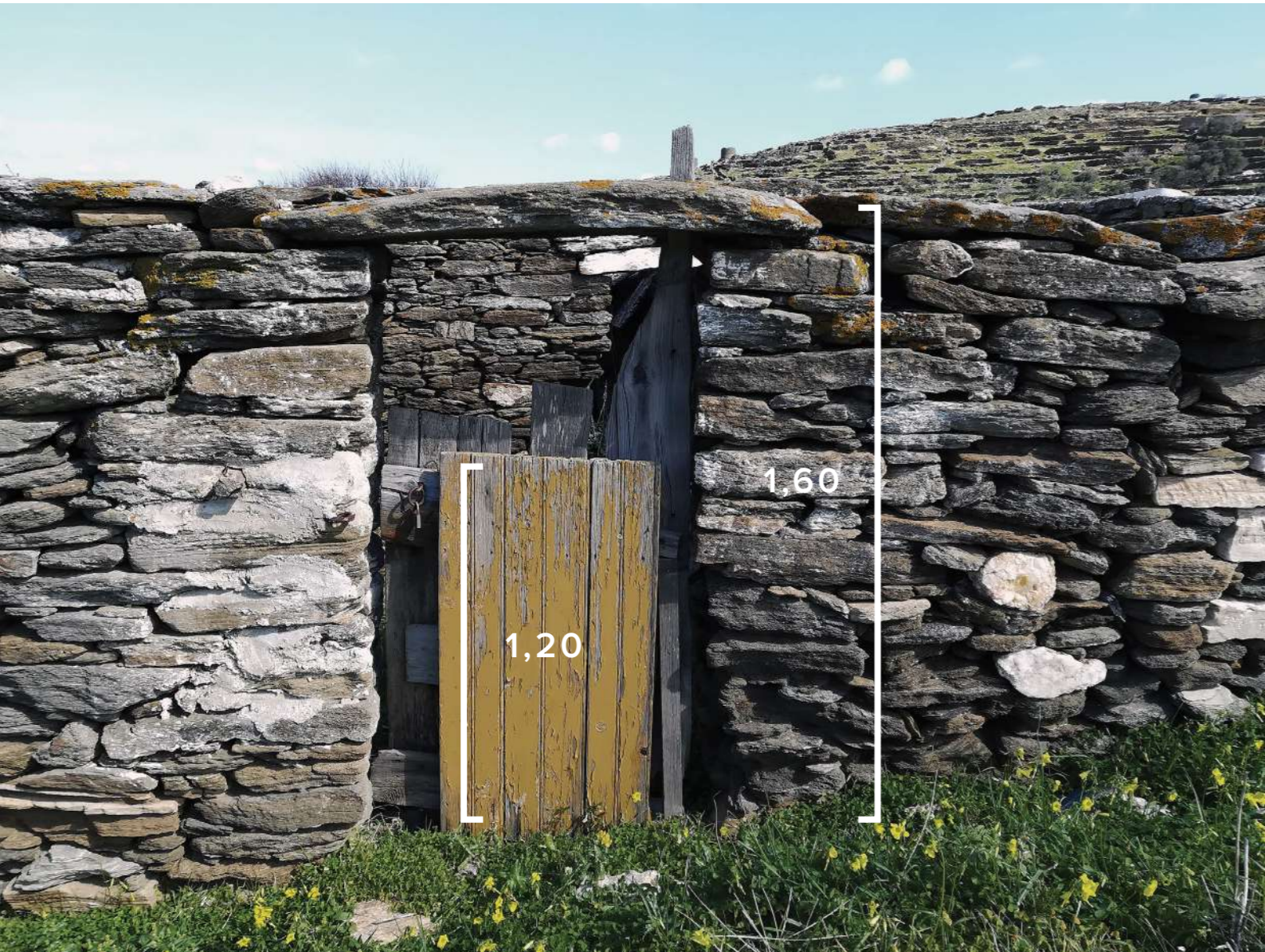
ΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟ

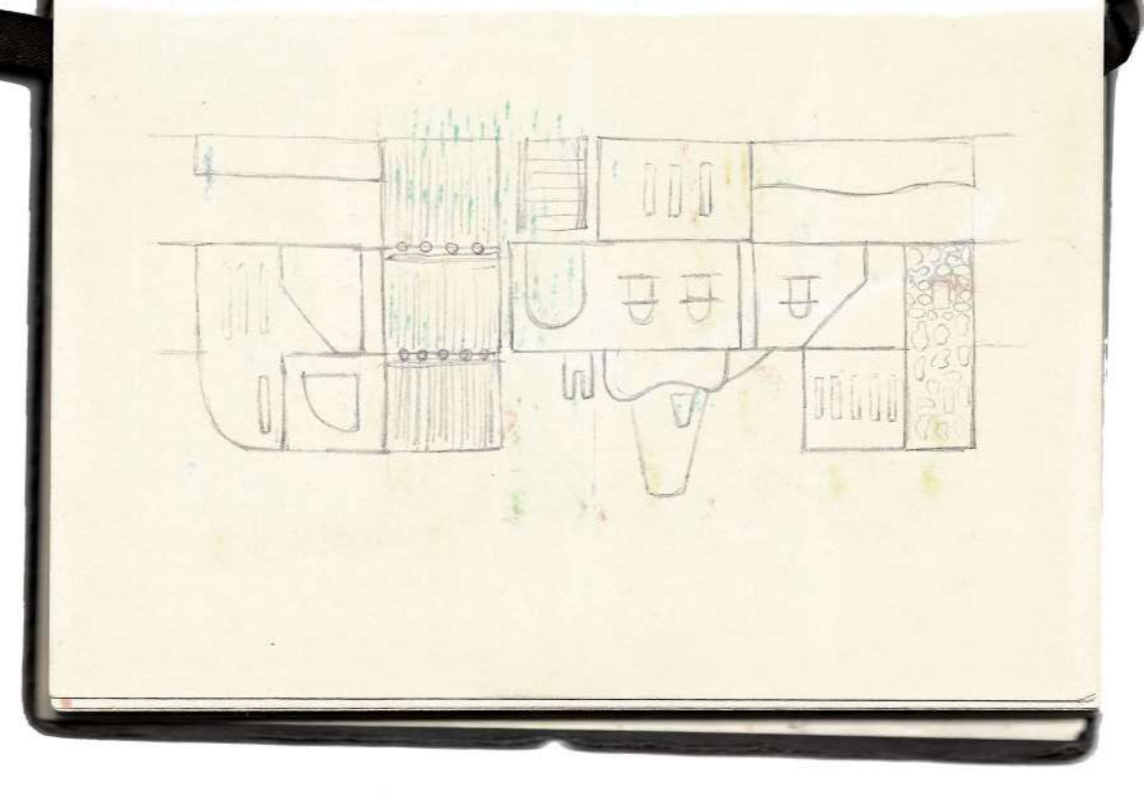
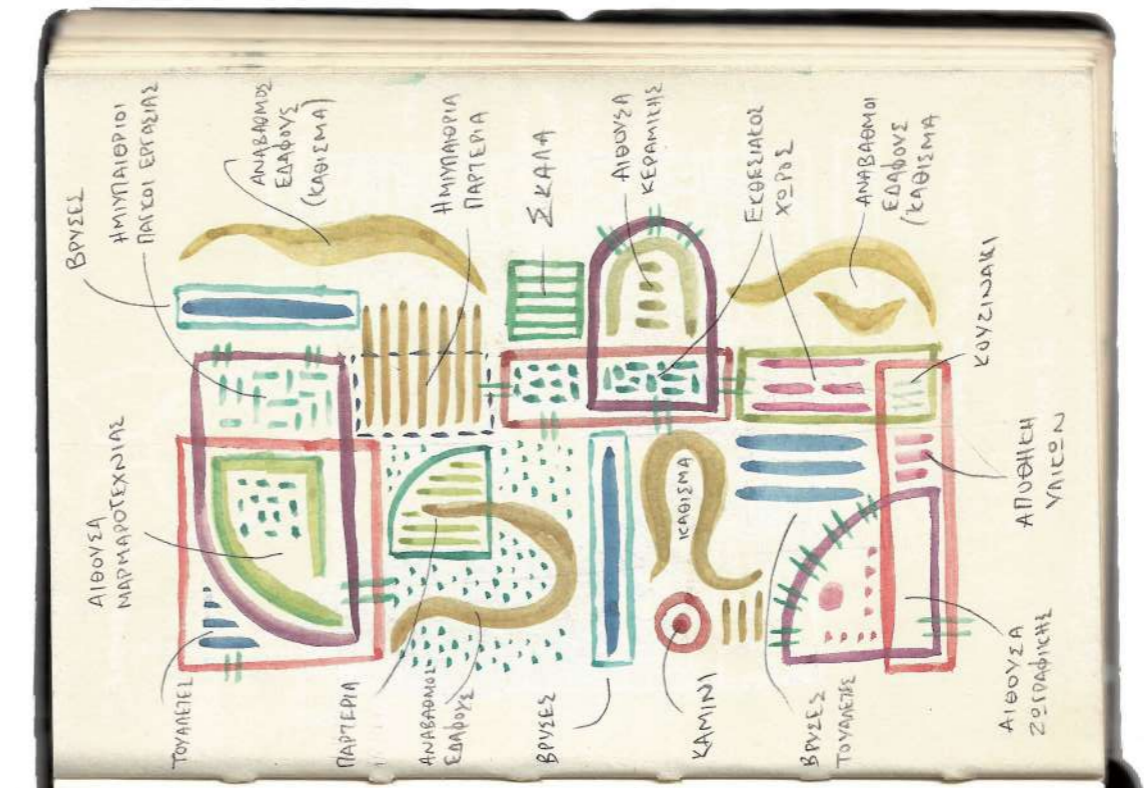
0 5 10 20

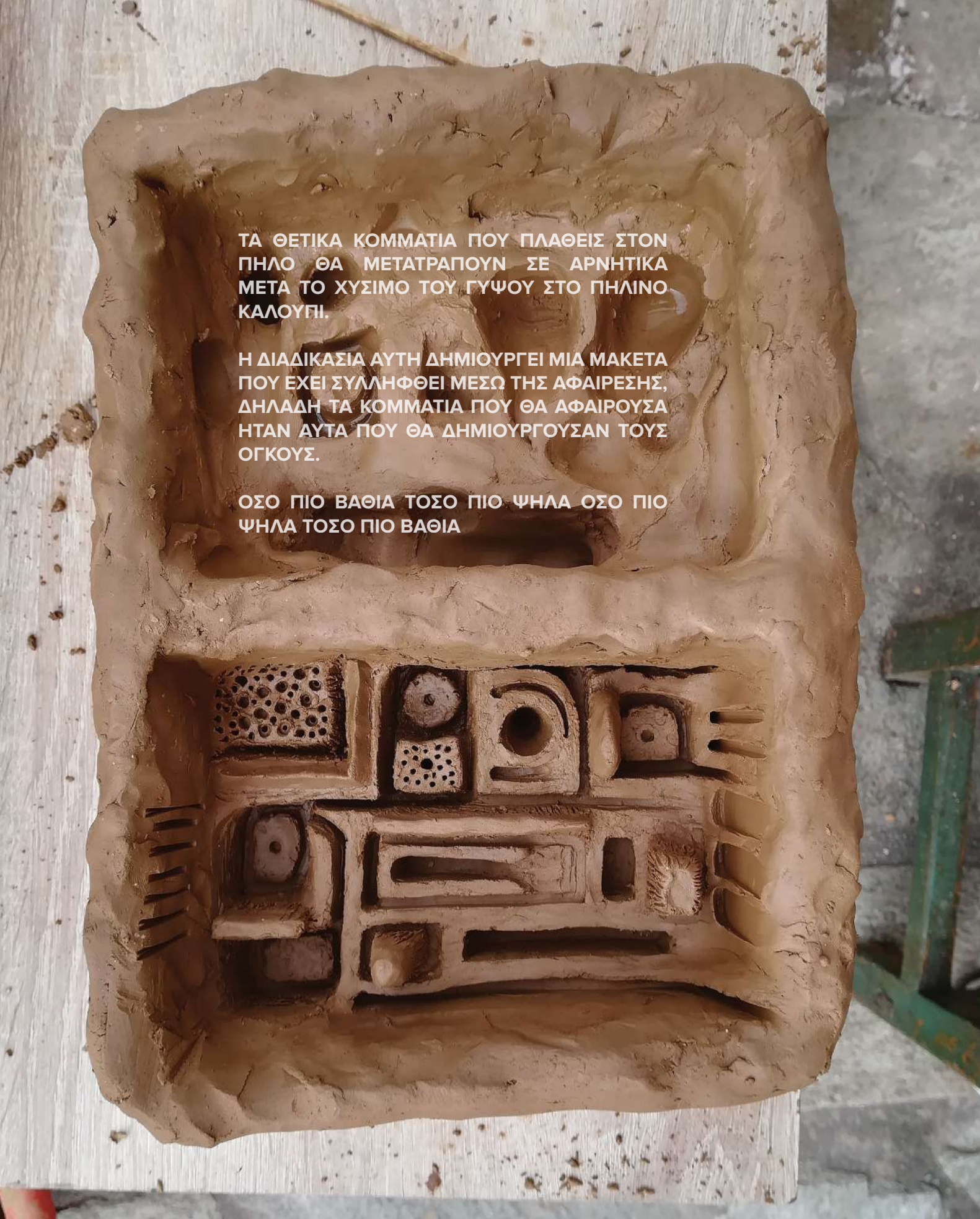

ΤΟ ΚΑΛΟΥΠΙ

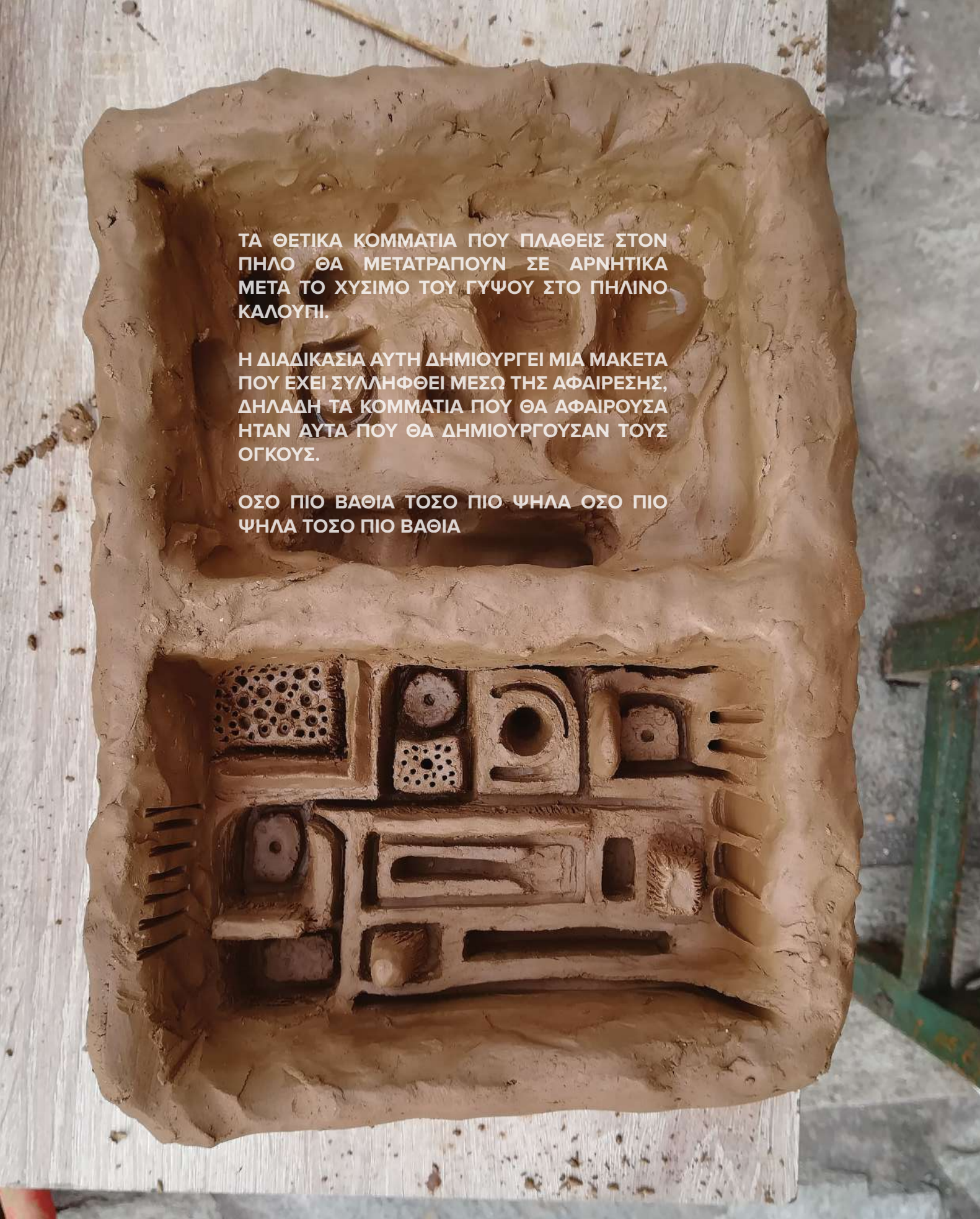
ΠΡΩΤΑ ΠΛΑΘΕΙΣ ΤΟΝ ΠΗΛΟ ΤΟΝ ΖΕΣΤΑΙΝΕΙΣ
ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΟΝ ΜΑΛΑΚΩΝΕΙΣ ΧΤΙΖΕΙΣ ΤΑ
ΤΟΙΧΩΜΑΤΑ ΠΟΥ ΘΑ ΣΥΓΚΡΑΤΗΣΟΥΝ ΤΟΝ
ΥΓΡΟ ΓΥΨΟ ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΑΙ ΘΑ
ΓΕΝΝΗΘΕΙ ΤΟ “ΝΕΟ ΘΕΤΙΚΟ” ΤΑ ΧΤΙΖΕΙΣ
ΧΟΝΤΡΑ ΚΑΙ ΓΕΡΑ ΩΣΤΕ ΝΑ ΜΗΝ ΤΑ ΣΠΑΣΕΙ
ΤΟ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΓΥΨΟΥ ΠΟΥ ΘΑ ΧΥΘΕΙ ΧΩΡΙΣ
ΚΕΝΑ ΤΕΛΕΙΟΣ ΕΝΩΜΕΝΟΣ ΛΕΙΟΣ ΠΗΛΟΣ
ΟΡΙΟΘΕΤΕΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΣΟΥ ΠΕΡΙΜΕΝΟΝΤΑΣ ΚΙ
ΑΥΤΟΣ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ

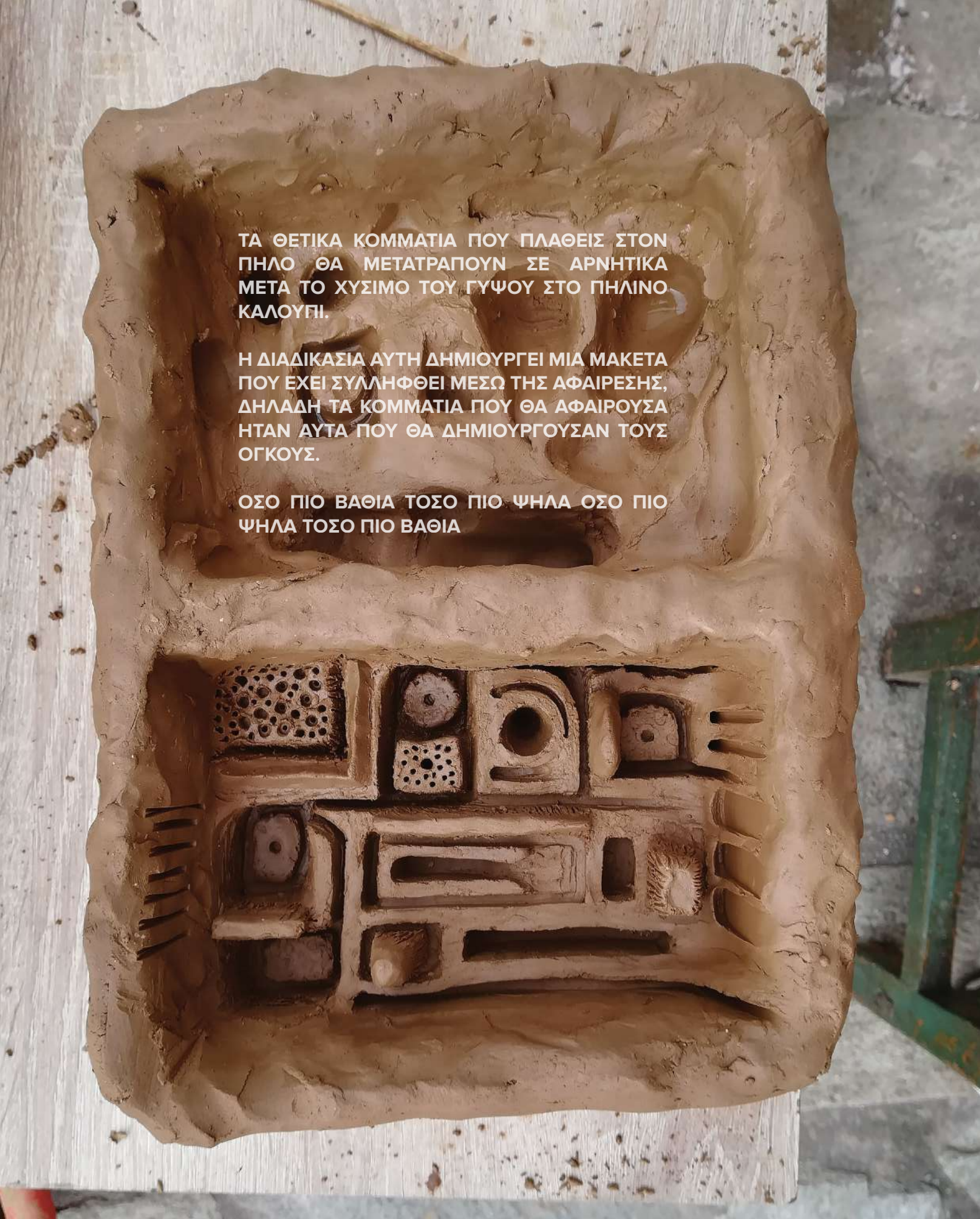
ΤΑ ΘΕΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΠΟΥ ΠΛΑΘΕΙΣ ΣΤΟΝ ΠΗΛΟ ΘΑ ΜΕΤΑΤΡΑΠΟΥΝ ΣΕ ΑΡΝΗΤΙΚΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΧΥΣΙΜΟ ΤΟΥ ΓΥΨΟΥ ΣΤΟ ΠΗΛΙΝΟ ΚΑΛΟΥΦΙ.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΥΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ ΜΙΑ ΜΑΚΕΤΑ ΠΟΥ ΕΧΕΙ ΣΥΛΛΗΦΘΕΙ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΑΦΑΙΡΕΣΗΣ, ΔΗΛΑΔΗ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ ΠΟΥ ΘΑ ΑΦΑΙΡΟΥΣΑ ΗΤΑΝ ΑΥΤΑ ΠΟΥ ΘΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΣΑΝ ΤΟΥΣ ΟΓΚΟΥΣ.

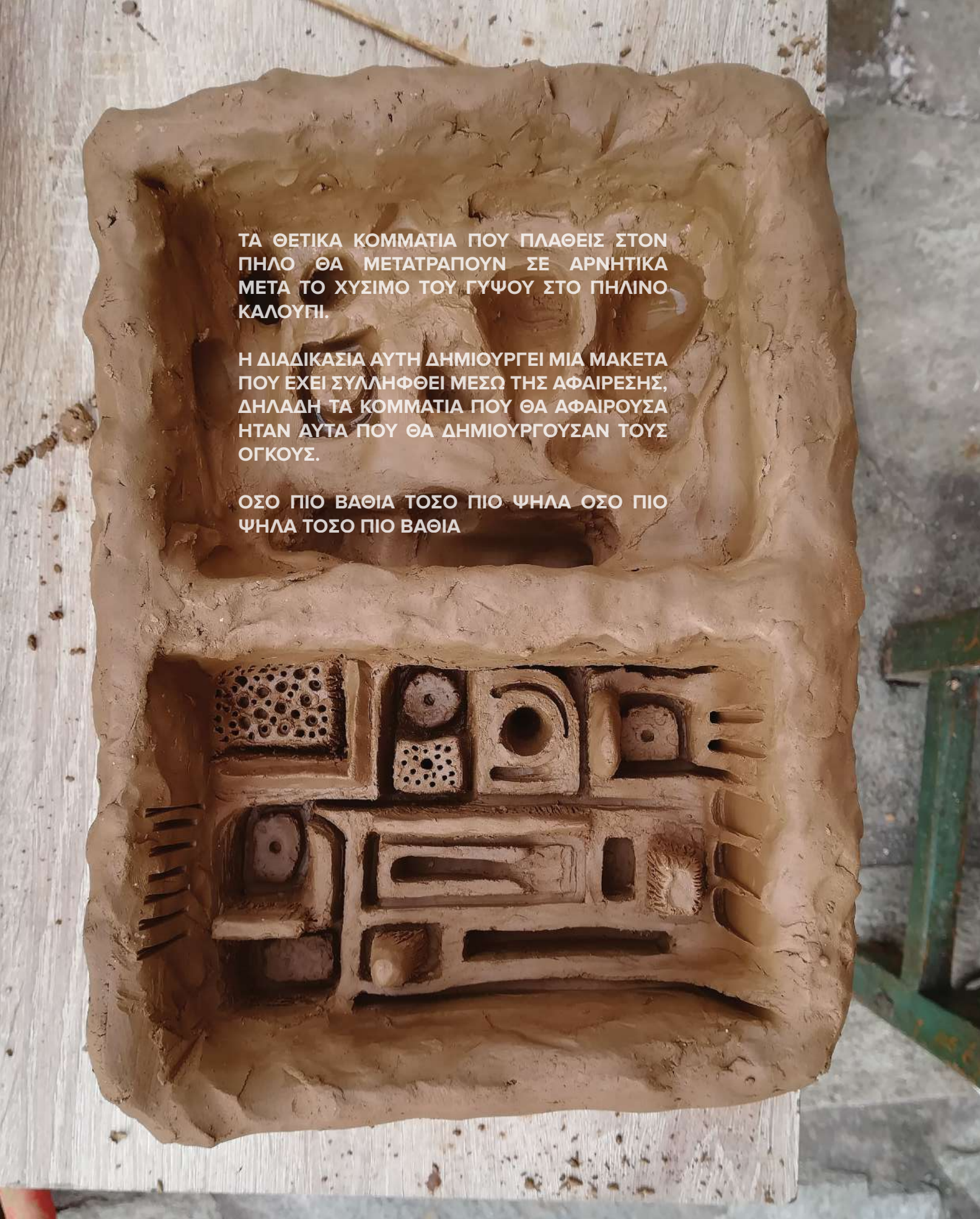
ΟΣΟ ΠΙΟ ΒΑΘΙΑ ΤΟΣΟ ΠΙΟ ΨΗΛΑ ΟΣΟ ΠΙΟ ΨΗΛΑ ΤΟΣΟ ΠΙΟ ΒΑΘΙΑ

ΑΦΟΥ ΟΛΟΚΛΗΡΩΘΕΙ Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΑΥΤΗ ΔΟΜΗ ΕΙΝΑΙ Η ΩΡΑ ΝΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΕΙ Η ΘΕΤΙΚΗ.

ΕΝΑ ΜΠΟΛ ΜΙΣΟΓΕΜΑΤΟ ΜΕ ΝΕΡΟ. ΕΝΑΣ ΚΟΥΒΑΣ ΜΕΓΥΨΟ. ΠΑΣΠΑΛΙΖΩ ΤΟΝ ΓΥΨΟ ΣΤΟ ΝΕΡΟ. ΣΥΝΕΧΙΖΩ ΜΕΧΡΙ ΝΑ ΔΩ ΤΑ “ΝΗΣΑΚΙΑ”. ΟΤΑΝ ΦΑΝΟΥΝ ΤΟ -ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΟΝ- ΥΓΡΟ ΕΙΝΑΙ ΕΤΟΙΜΟ.

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΒΙΑΣΤΩ. ΠΑΙΡΝΩ ΤΟ ΥΓΡΟ ΜΕ ΤΟ ΠΙΝΕΛΟ, ΒΑΦΩ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΣΤΡΩΣΗ. ΒΑΦΩ ΦΥΣΩ ΒΑΦΩ ΦΥΣΩ ΟΛΑ ΠΟΛΥ ΓΡΗΓΟΡΑ ΤΟ ΥΓΡΟ ΚΑΝΕΝΑΝ ΔΕΝ ΠΕΡΙΜΕΝΕΙ ΘΕΛΕΙ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΦΥΣΑΩ ΔΥΝΑΤΑ ΚΑΘΕ ΤΡΥΠΑ ΚΑΘΕ ΓΡΑΜΜΗ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΕΜΙΣΕΙ ΜΕ ΤΟ ΥΓΡΟ ΑΥΤΟ.

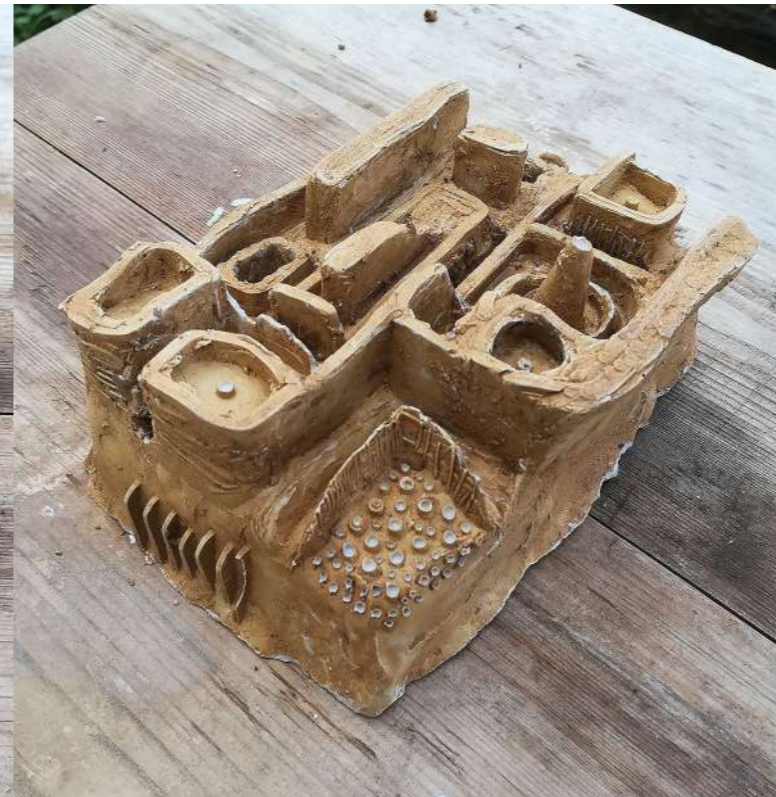
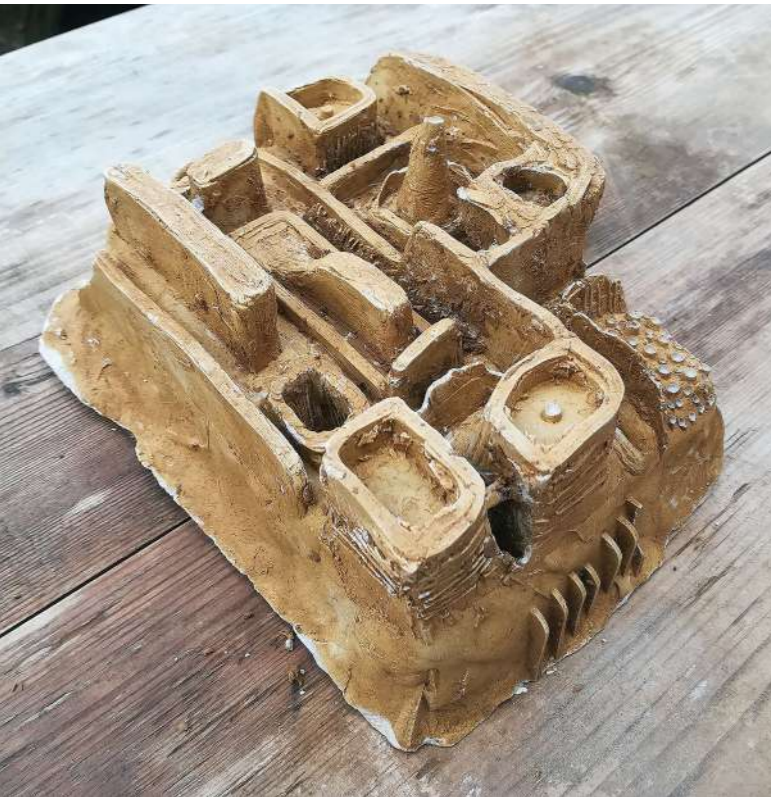
ΔΙΝΩ ΦΥΣΗΜΑ, ΠΑΙΡΝΩ ΦΤΥΣΙΜΟ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΣΤΡΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΗΜΑ
ΤΟ ΧΥΝΩ ΟΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΜΕΝΩ ΚΙ ΕΓΩ ΤΗΝ
ΕΞΕΛΙΞΗ

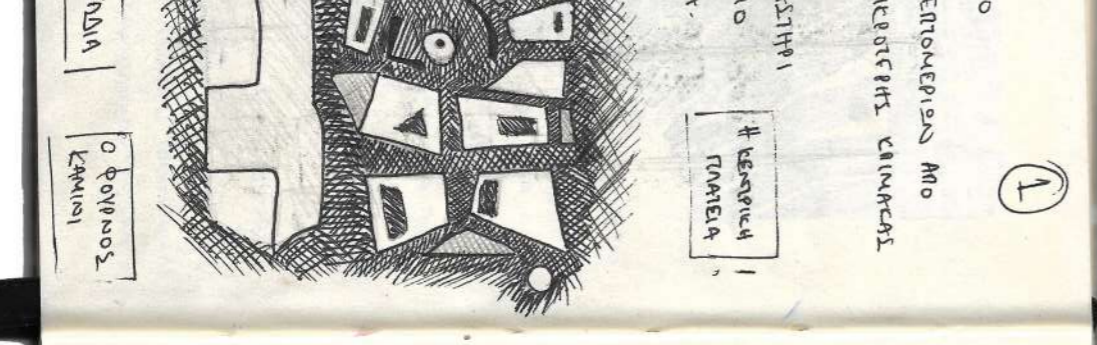
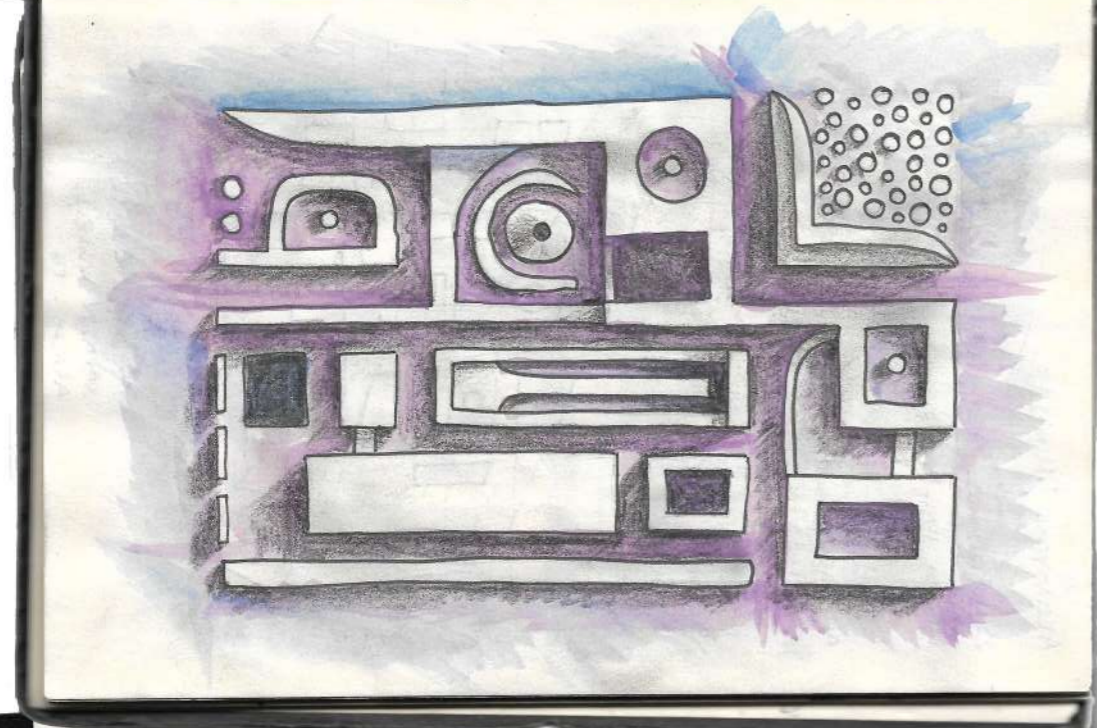
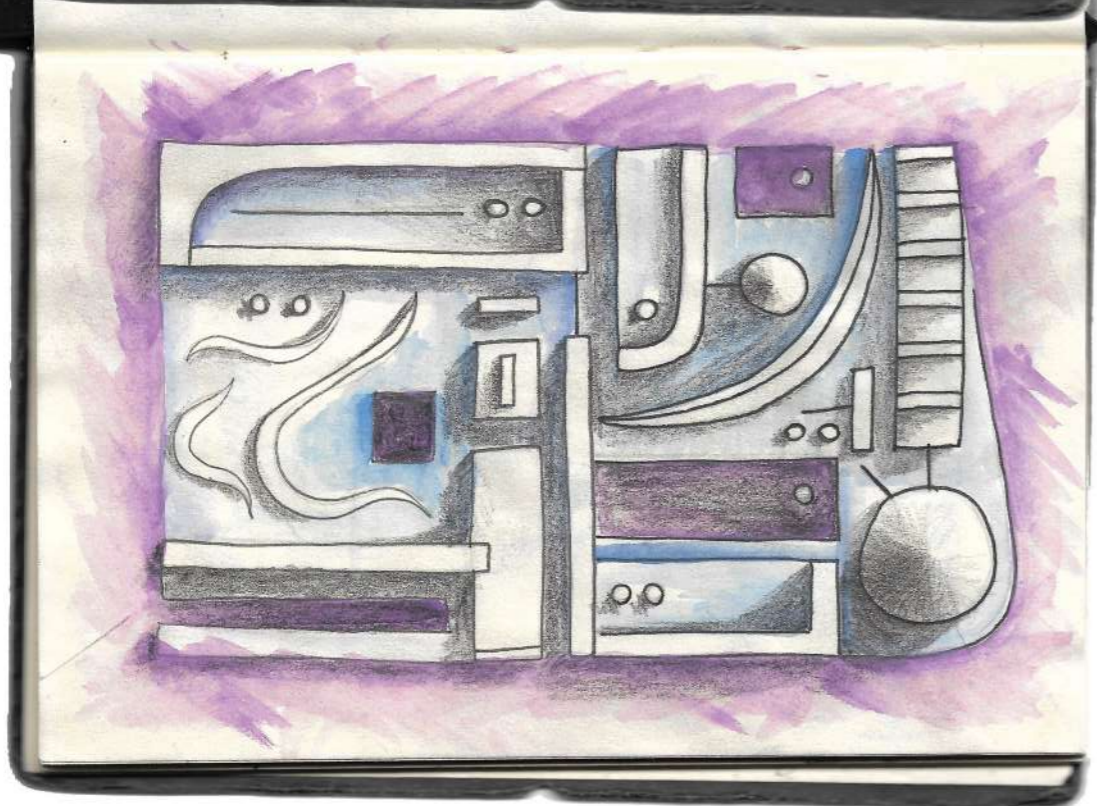

ΟΙ ΜΑΚΕΤΕΣ

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΕΡΤΟΝΙΑΣ
 ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ → ΤΟ ΧΕΡΙΟ
 ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ / ΝΕΤΟΜΕΡΙΩΝ ΑΠΟ
 ΤΙΣ ΣΕΡΤΟΝΙΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΜΙΚΡΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑ
 ΣΥΝΘΕΣΗ
 ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΟΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ
 ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΟΣ ΧΕΡΙΟ
 ΤΟ ΧΕΡΙΟ ΟΣ ΣΕΡΤΟΝΙΑ.

1

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΥΛΩΣΙΑ

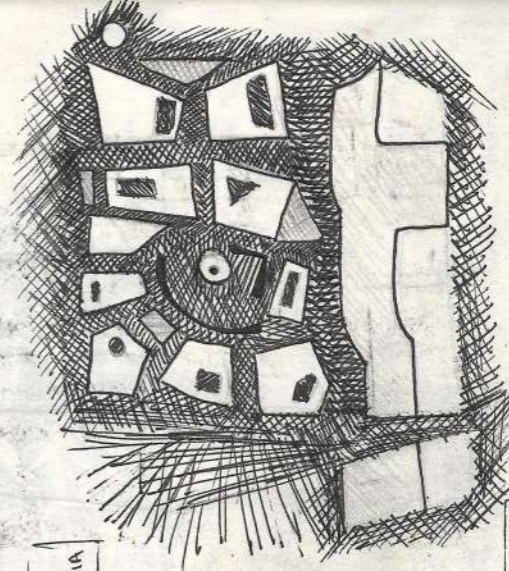
ΣΤΕΝΑ ΔΡΟΜΑΤΙΑ

ΑΝΙΞΕΣ ΚΑΙ ΔΟΜΑΤΙΑ

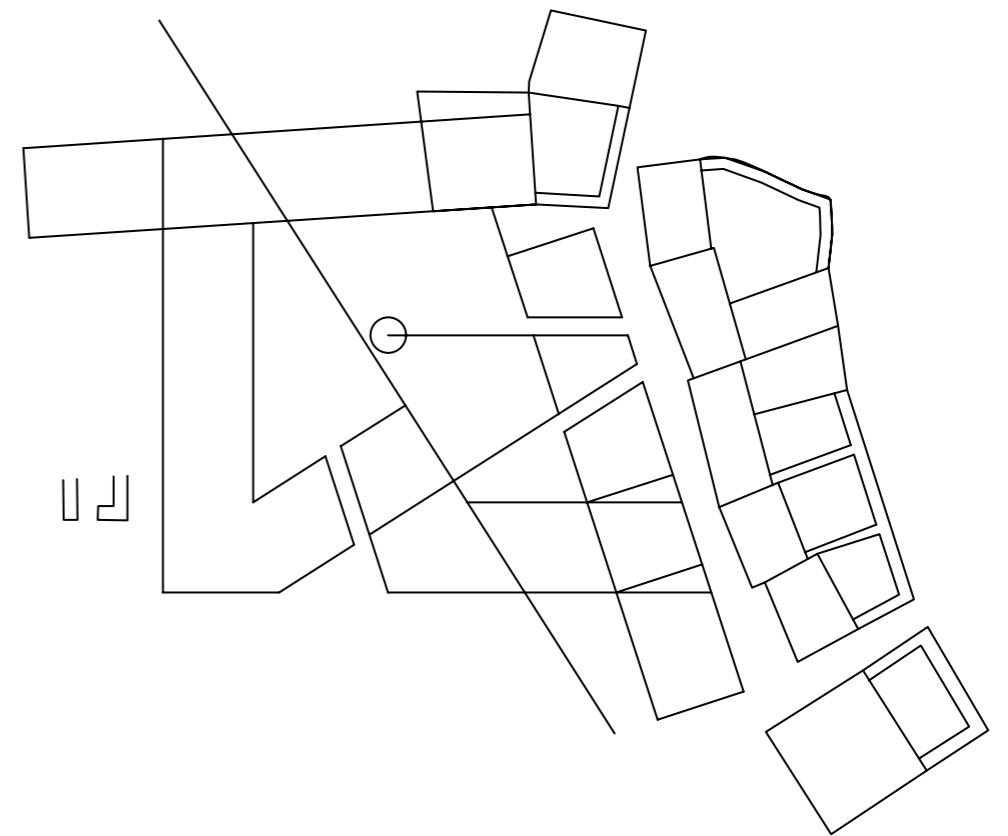
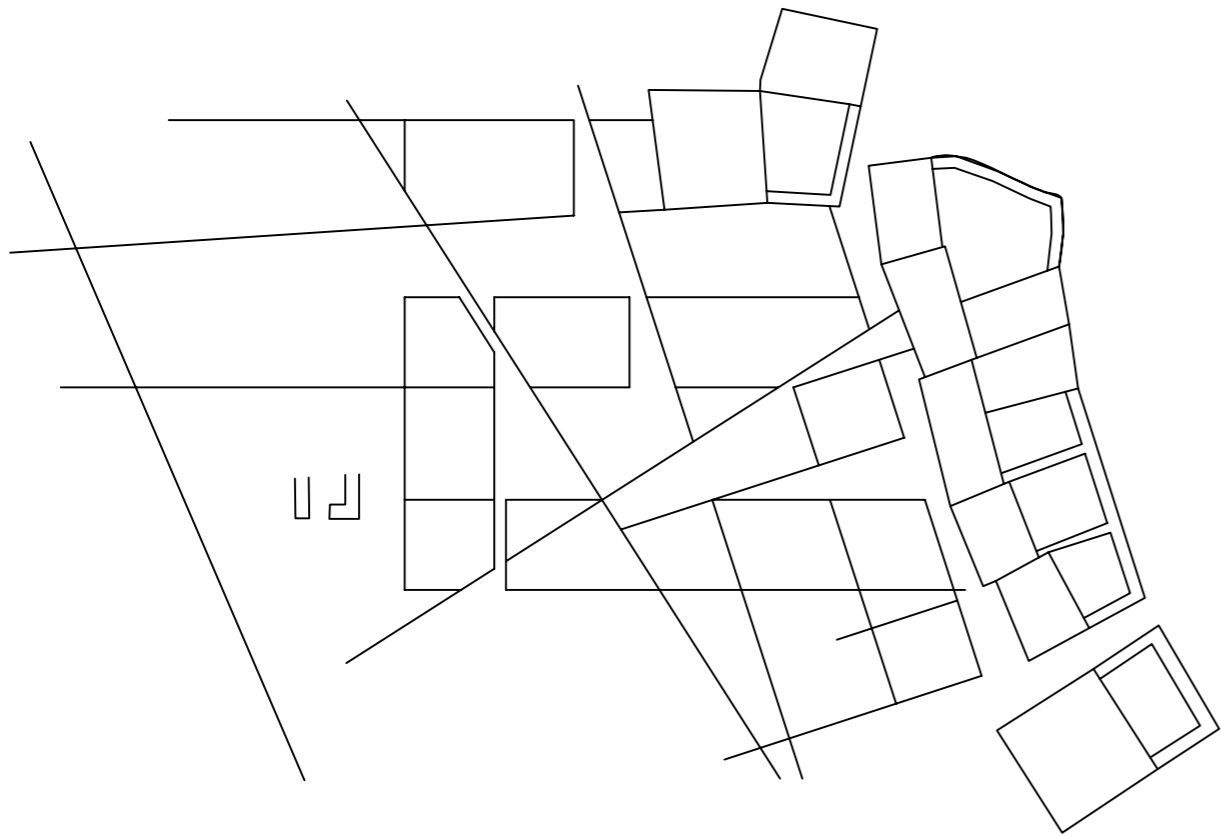
ΟΤΕΟΙ ΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ ΤΑ ΣΥΝΟΡΙΚΑ ΔΟΜΗΤ

ΤΑ ΠΗΓΙΔΙΑ

Ο ΦΟΡΥΝΟΣ ΚΑΜΙΝΙ

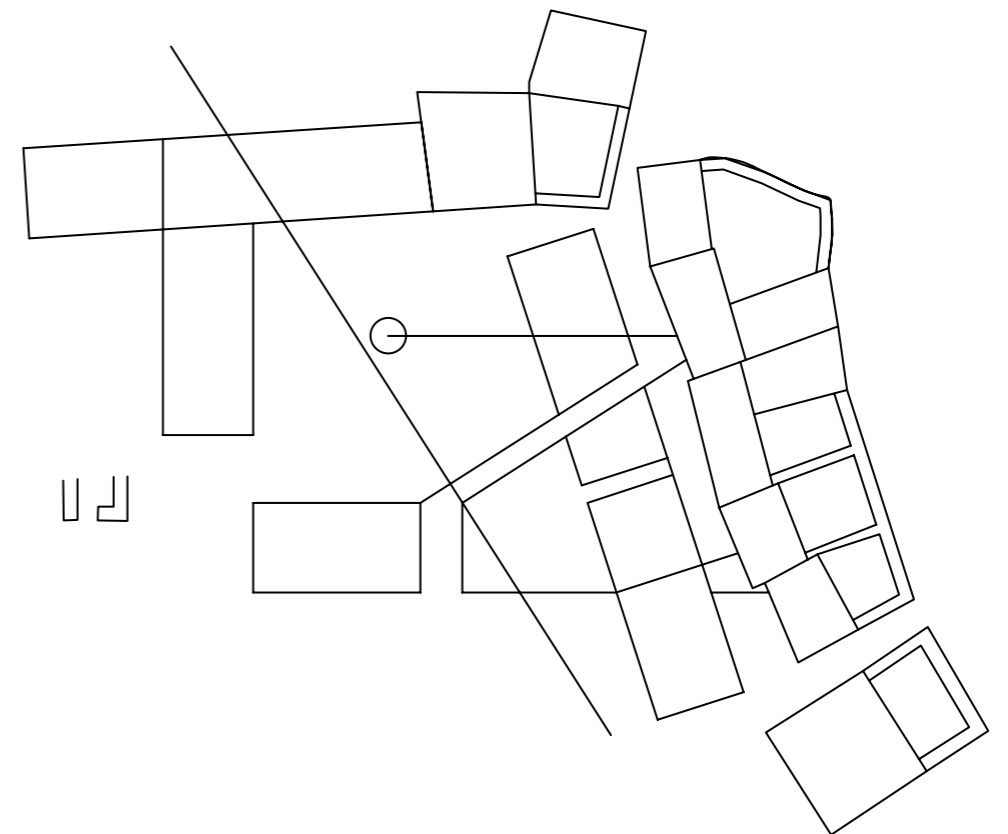

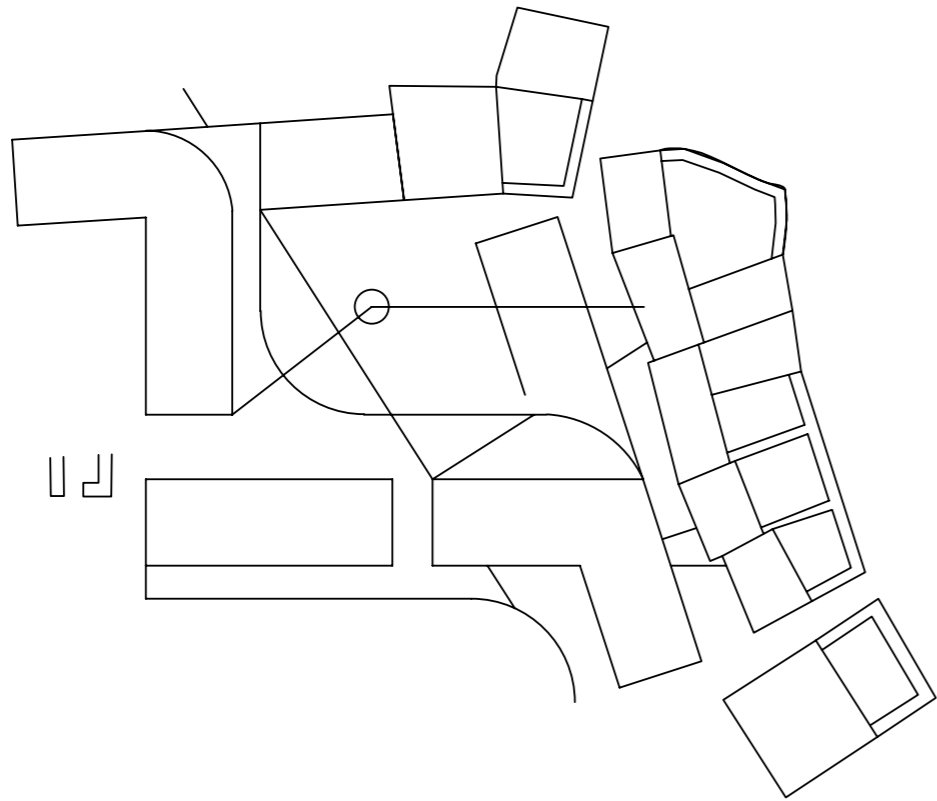
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

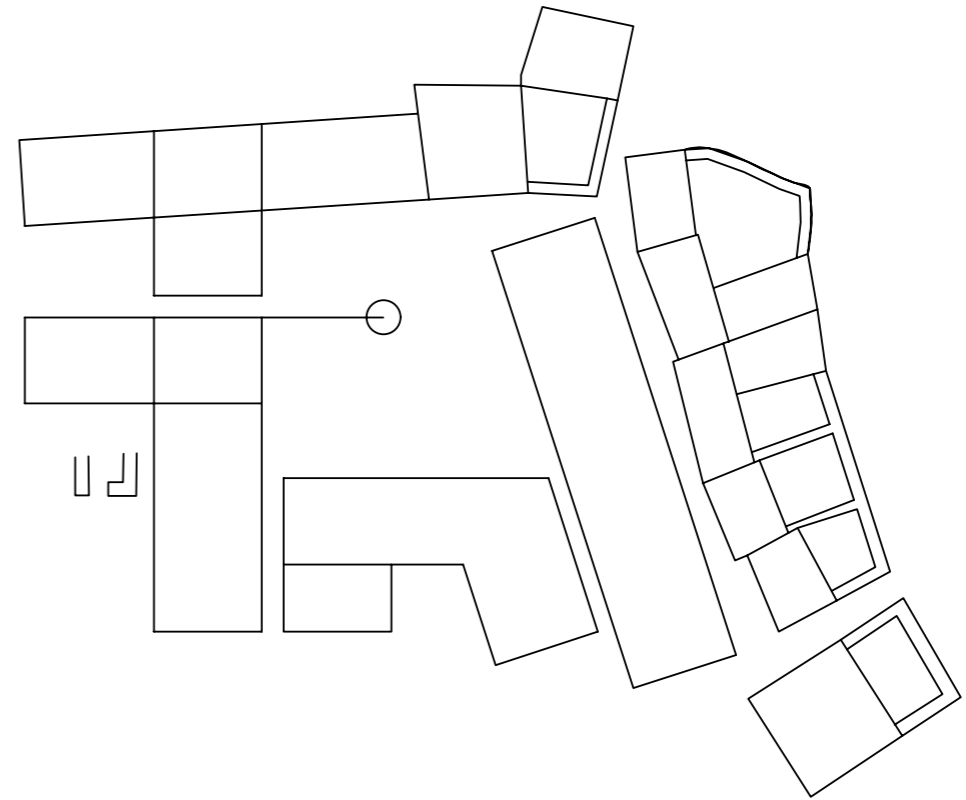
ΠΑΝΤΑ ΟΔΗΓΟΣ ΜΟΥ Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΛΗΣ. Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ, ΤΩΝ ΚΑΤΑΧΡΑΣΤΙΚΩΝ,

ΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ, ΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ. ΤΕΜΑΧΙΖΩ ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΩ ΕΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ

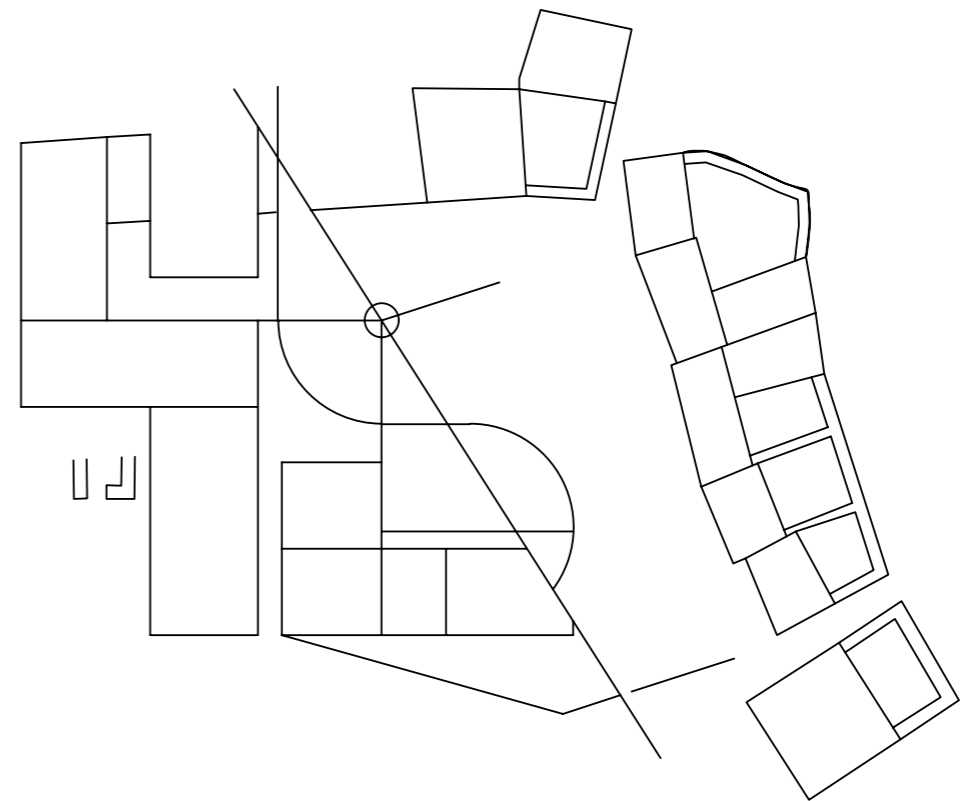
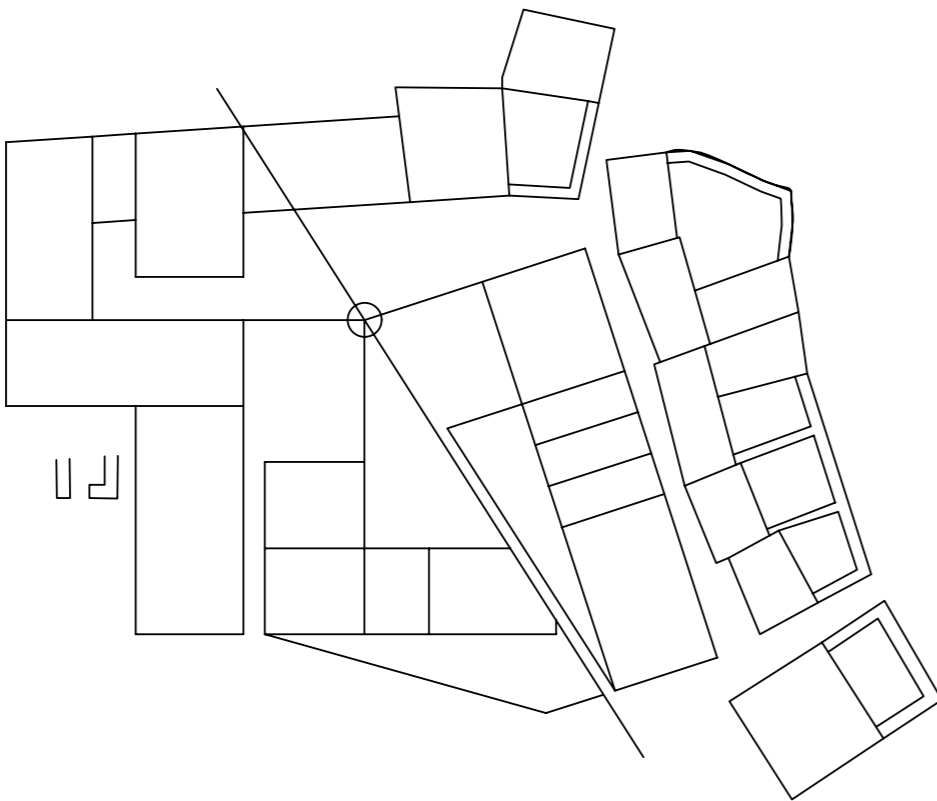

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩ ΘΗΡΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΘΩΑ ΛΙΤΟΤΗΤΑ, ΟΠΩΣ ΑΚΡΙΒΩΣ ΜΟΥ ΕΜΑΘΑΝ ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΗΔΗ

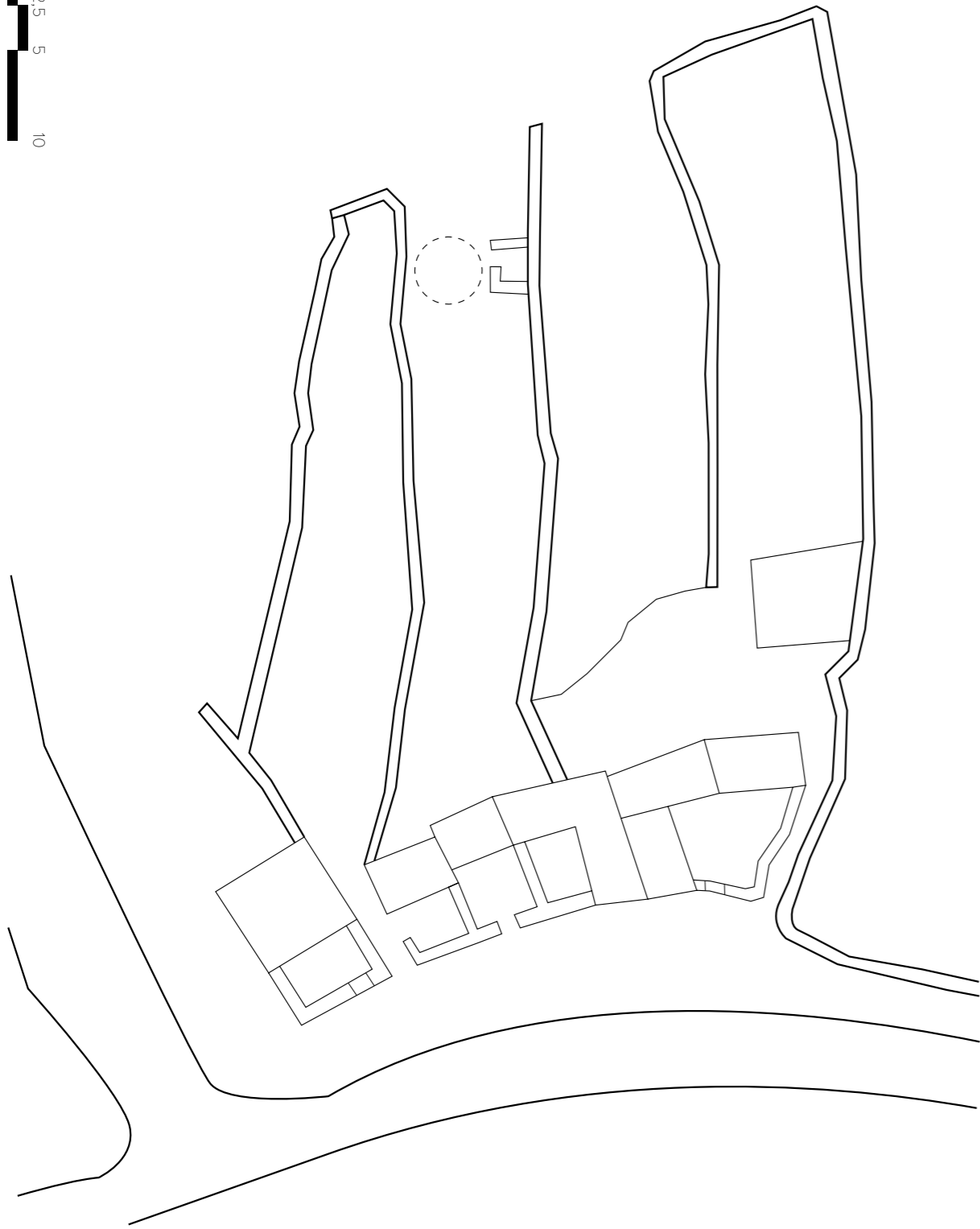

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΛΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΑΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΑΩ, ΤΑ ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΖΩ. ΧΡΕΟΣ ΜΟΥ Ο ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ

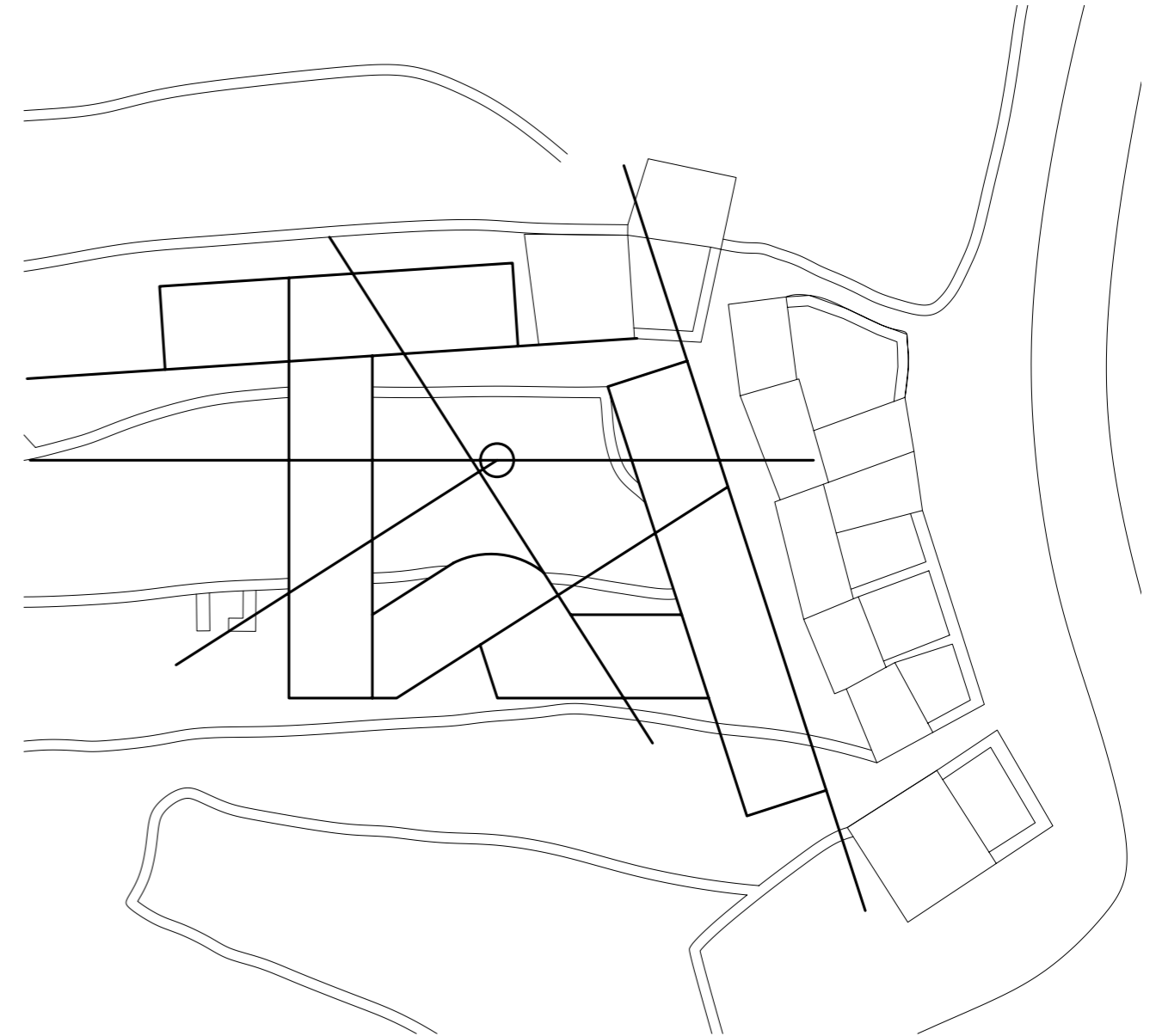
Ο ΤΕΜΑΧΙΣΜΟΣ

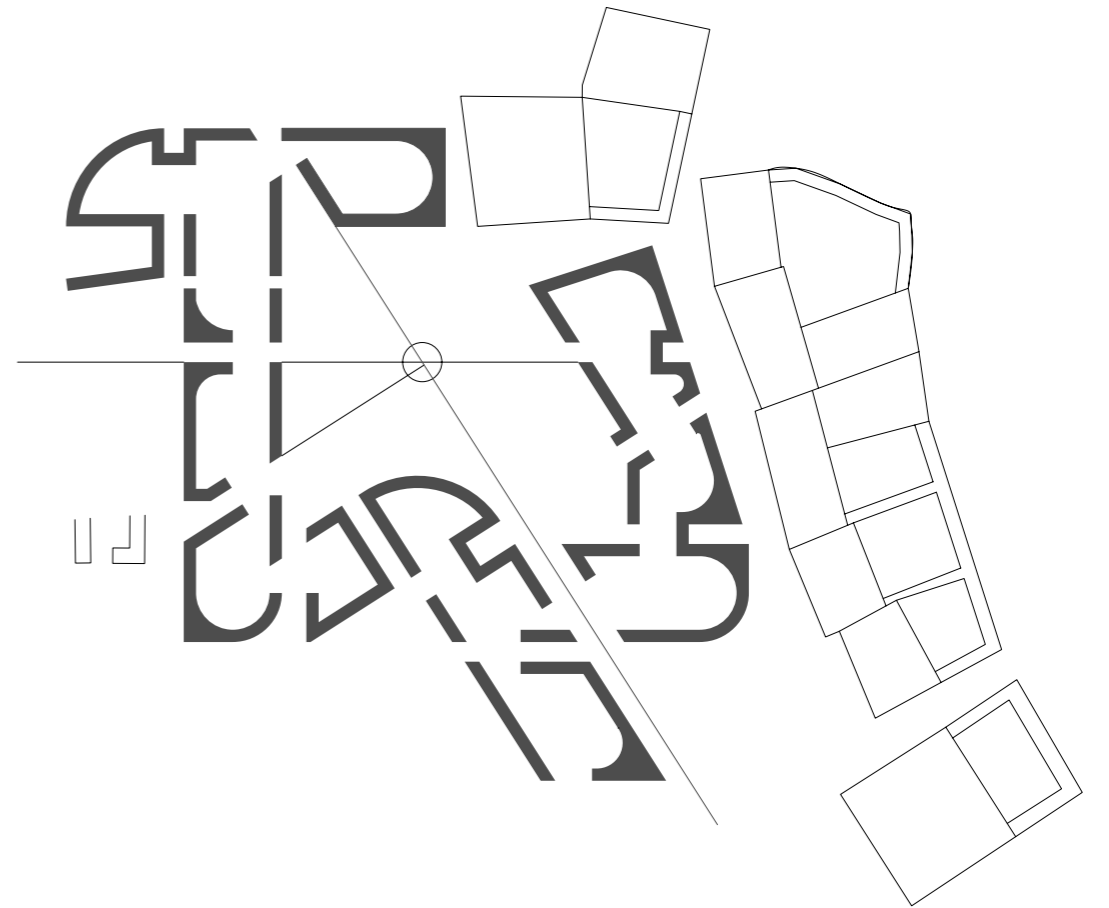
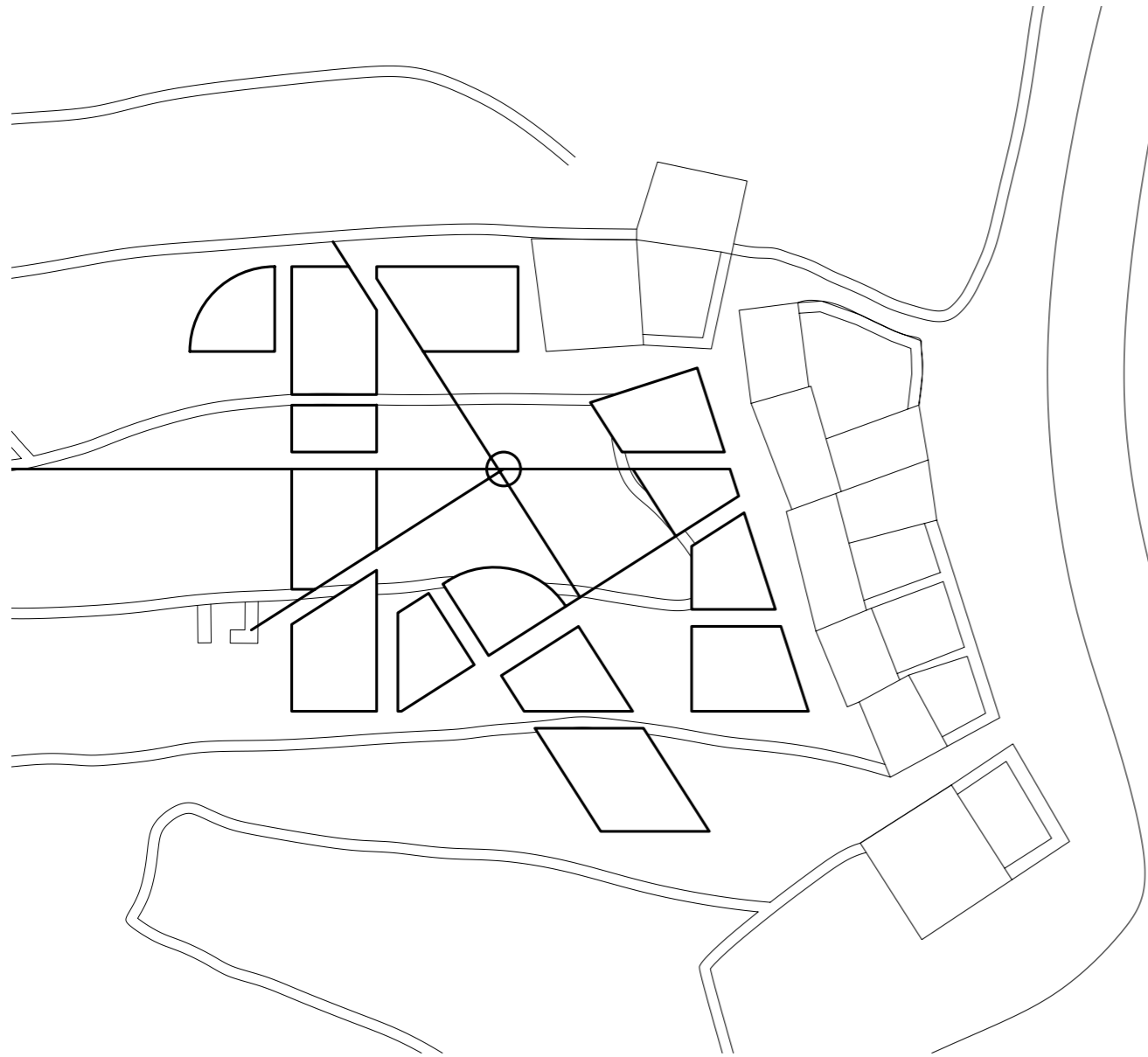
0
2,5
5
10

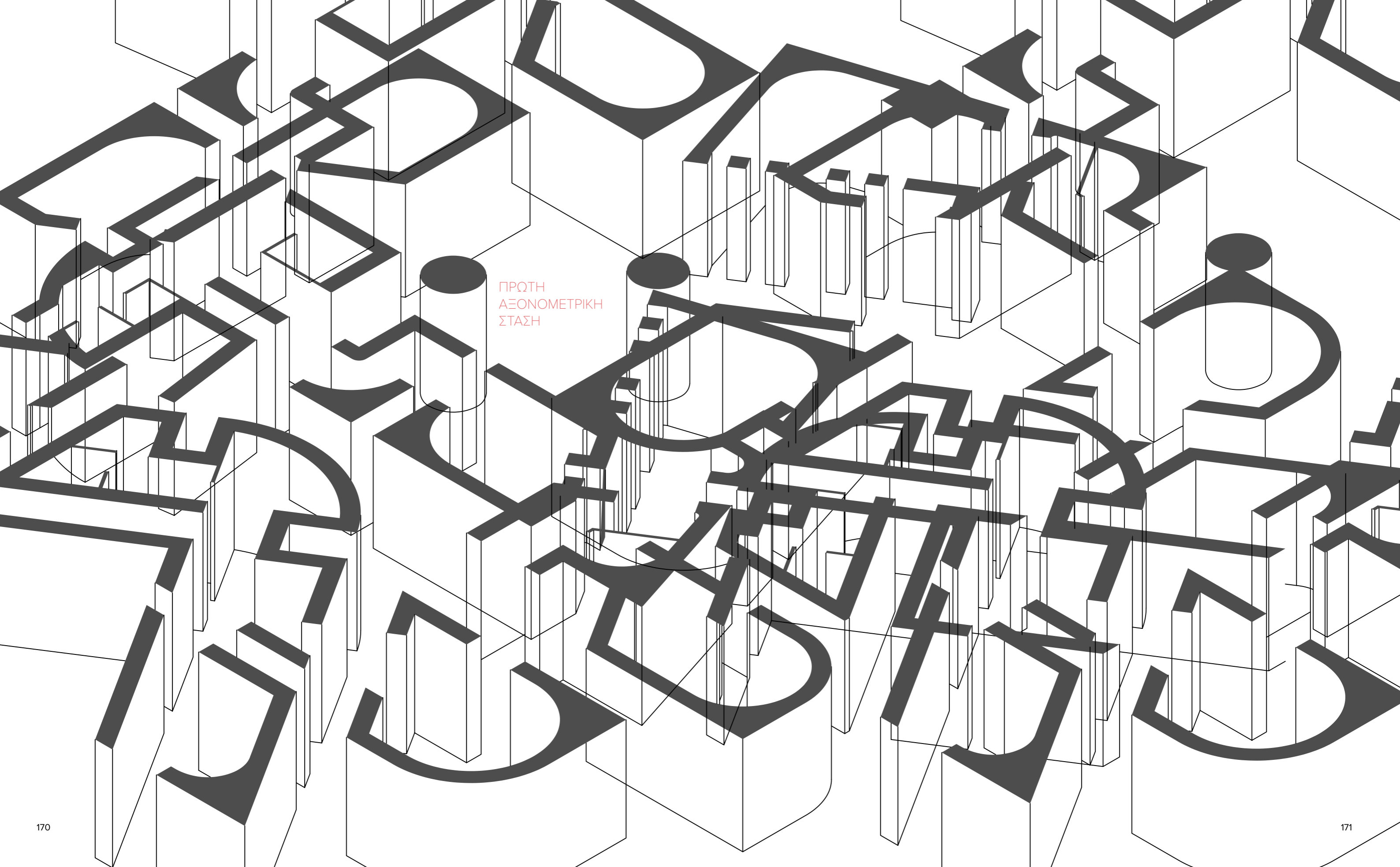

ΤΟΠΟΘΕΤΩ ΜΕ ΣΕΒΑΣΜΟ ΤΟ ΘΗΡΙΟ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΟ ΠΕΝΤΑΓΡΑΜΜΟ ΚΑΙ ΞΕΚΙΝΑΩ
ΤΟΝ ΤΕΜΑΧΙΣΜΟ

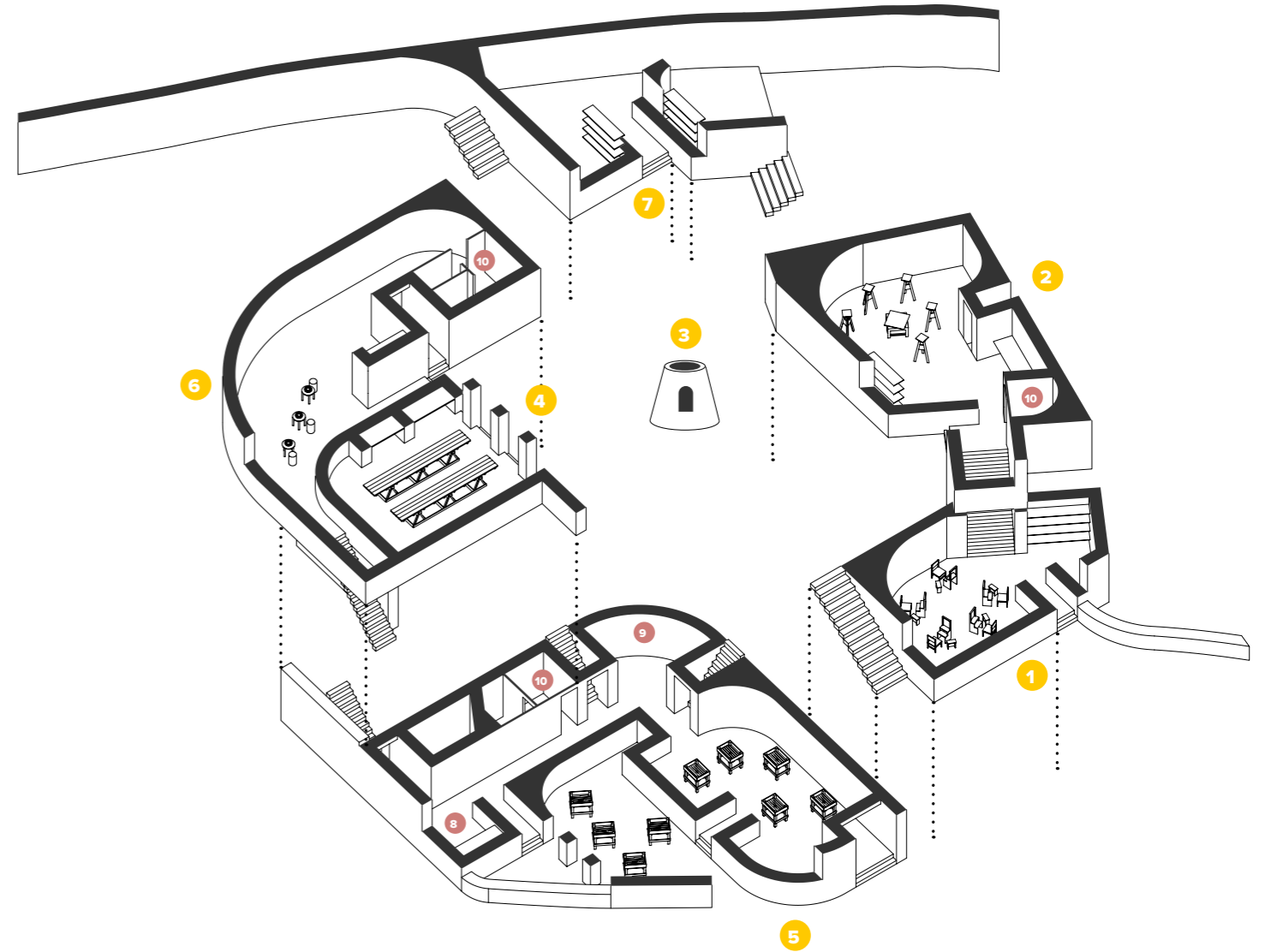
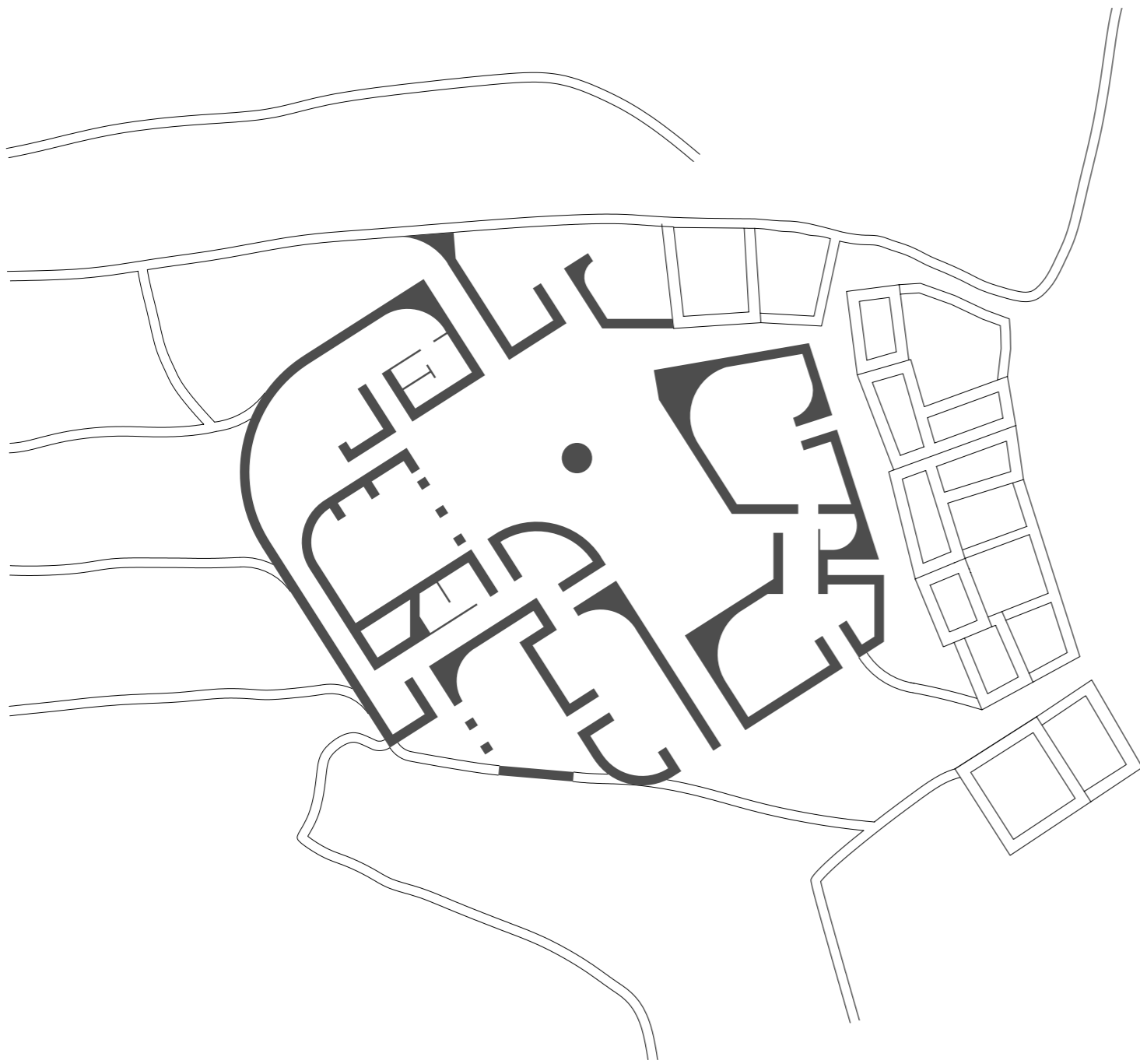

0 2,5 5 10

ΠΡΩΤΗ
ΛΕΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ
ΣΤΑΣΗ

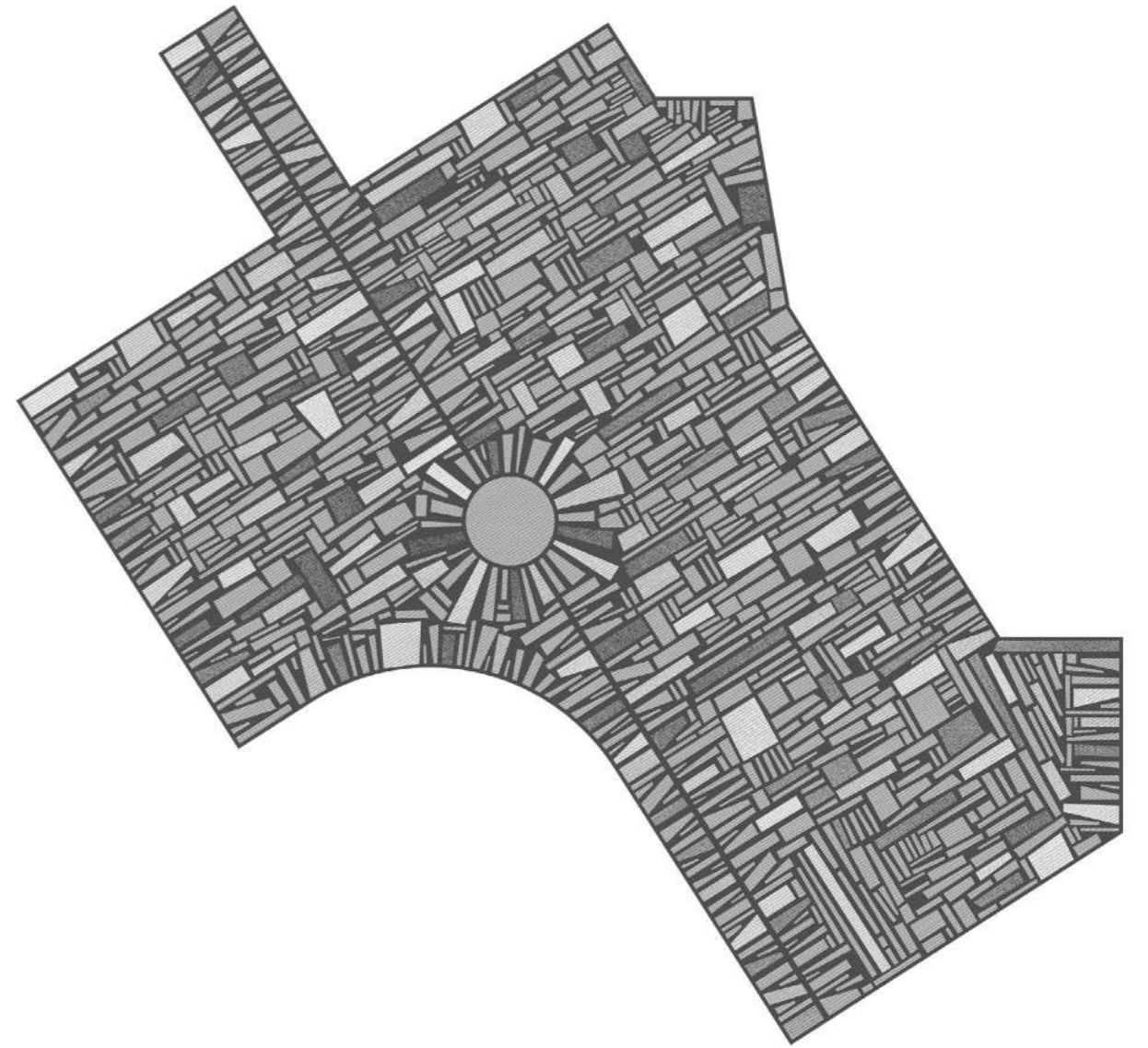

- 1 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ
- 2 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΠΗΛΟΥ
- 3 ΚΑΜΙΝΙ
- 4 ΚΑΛΟΥΠΑΔΙΚΟ
- 5 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΜΑΡΜΑΡΟΥ
- 6 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ
- 7 ΑΠΟΘΗΚΗ ΥΛΙΚΩΝ
- 8 ΚΟΥΖΙΝΑΚΙ
- 9 ΤΟΙΧΟΣ ΕΡΓΑΛΕΙΩΝ
- 10 ΤΟΥΑΛΕΤΑ

ΔΕΥΤΕΡΗ
ΑΞΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ
ΣΤΑΣΗ

0 2,5 5 10

0 1 2 5

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Κ., 2015, Ξερολιθιές και πεζούλες στη Θηρασία, Θηρασία: μια διαχρονική διαδρομή, Αθήνα

Constantakopoulou, C., 2007, *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*, Oxford University Press

Γιώργης Παυλόπουλος, «Το άγαλμα και ο τεχνίτης», Απο τη Συλλογή Τα αντικλείδια (1988).

Καζατζάκης, Ν., 1961, Αναφορά στον Γκρέκο, Αθήνα: Καζατζάκη

Καλινδέρης, Μ., 1973, Αι συντεχνίαι και η εκκλησία επί Τουρκοκρατίας, Αθήνα

Κοντογεώργης, Α., 2011, Οι Περιστεριώνες της Τήνου, Θέματα, Τεύχος 117, Αθήνα

Μπελαβίλας, Ν., 1997, Λιμάνια και οικισμοί στο αρχιπέλαγος της πειρατίας, Αθήνα: Οδυσσέας

Μπελαβίλας, Ν., 2004, Η ανακατοίκηση των ακτών, Σε Η Ελλάδα της θάλασσας, Επιμέλεια από Ασδράχας Σ., Αθήνα: Μέλισσα

Πέτρου, Σ., 1976, Γράμματα από το Άμστερνταμ, επιμέλεια Φίλιππου Ήλιου, Αθήνα

Παπαγεωργίου, Γ., 1986, Η μαθητεία στα επαγγέλματα, Αθήνα: ΙΑΕΝ

Ραπτόπουλος, Σ., 2010, Κυκλάδες νήσοι, Συμβολή στην οικονομική τους ιστορία κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική εποχή, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

Σαλαμάγκας, Δ., 1959, Τα ισνάφια και τα επαγγέλματα επί Τουρκοκρατίας στα Γιάννενα, ανάπτυπο από το περ. Ηπειρωτική Εστία

Τομπάζης, Α.Ν., 1969, Ανώνυμη ελληνική αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονικά θέματα, Τεύχος 3, Αθήνα

Φιλιππίδης, Δ., 2001, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Τόμος Β: Κυκλάδες, Αθήνα: Μέλισσα

Φλωράκης, Α., 1981, Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου, Αθήνα

Φλωράκης, Α., 1995, Μαρμάρου τέχνη και τεχνική, Ο Ιω. Φιλιππότης και το εργαστήριο του, Αθήνα: Τήνος

Φλωράκης, Α., 2008, Η τηνιακή μαρμαροτεχνία, Ιστορία και τεχνική, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Χατζής, Δ., 1977, Το Διπλό Βιβλίο [2η Έκδοση, Ξανακοιταγμένη], Αθήνα: Καστανιώτης

Χατζημιχάλη, Α., 1953, «Μορφές από την σωματειακή οργάνωση, των Ελλήνων στην Οθωμανική αύροκρατορία. οι συντεχνίες-Τα ισνάφια», L'Hellénisme Contemporain (1453-1953). η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα

Χιώτης, Π., 1858, Ιστορικά απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου, τόμος Β', Κερκύρα

